

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbediciliyinin
vergitutma amilləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Nəbiyev Ülvi Rəsul oğlu

BAKİ -2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov F.S

“ ____ ” _____ 20__-ci il

**“Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbediciliyinin
vergitutma amilləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə
İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Qrup: 612

Magistrant

Nəbiyev Ülvü Rəsul oğlu

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

Proqram rəhbəri

i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbəyev Y.A.

Bakı 2019

Summary

Relevance of research: In the country where the market economy exists, an adequate tax policy is being put in place in the market relations with the formation of a tax system in line with international standards. This policy stimulates the increase in investment in the economy by reducing tax rates and reducing tax burden.

Purpose and Objectives of the Study: Investigating the effects of tax types on investment incarceration of non-oil sector sectors is the further development of the investment process and the development of ways to solve the problems of creating favorable investment climate.

Used research methods: Basic theoretical principles of systematic approaches, methods and methods of scientific research, statistical grouping and comparisons, etc. performs.

Dissertation Information Database: Sources of factor, information and statistics used during the research are statistical and reporting data of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan and the State Statistical Committee.

Research restrictions: Requires broader practical information.

Results of the research: Assisting the formation of a favorable investment environment in full compliance with the comprehensive security concept considers one of its priorities in the field of economy and environment protection. Investments for Europe's ECO, including direct foreign investments, are the largest sources of foreign funding.

Scientific-practical significance of the research: It can be said about the practical importance of the work that can be useful database for those who wish to conduct research in the future.

Key words: *taxes, taxes policy, tax regulation, investment*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
İEOÖ	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
\$	Dollar

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ.....	6
I FƏSİL.	İnvestisiya cəlbediciliyi və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji saslari.....	12
1.1	İqtisad elmində investisiya anlayışının mahiyyəti və təkamülü ...	12
1.2	Sahənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi metodları.....	17
1.3	İnvestisiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin əsas mexanizmləri.....	20
II FƏSİL	Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbediciliyinə mövcud vergi sisteminin təsirinin təhlili	29
2.1	Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	29
2.2	Vergi növlərinin qeyri-neft sektoru sahələrinin investisiya cəlbediciliyinə təsirinin təhlili.....	40
III FƏSİL.	Vergi sisteminin qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbediciliyinə təsiri baxımından modernləşməsi istiqamətləri.....	49
3.1	Milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin vergi siyasəti ilə dəstəklənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə.....	49
3.2	Qeyri-neft sektorunun vergi tənzimlənməsinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri	62
	Nəticə və Təkliflər.....	68
	İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar.....	70
	Cədvəllərin siyahısı.....	73
	Şəkillərin siyahısı.....	73
	Qrafiklərin siyahısı.....	73
	Diagramların siyahısı.....	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından Azərbaycan xalqının Ulu öndəri Heydər Əliyevin başçılığı ilə başlanmış demokratik dövlət quruculuğu sahəsində genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik təmin edilmiş, beynəlxalq aləmdə AR-nın nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, iqtisadiyyatın dinamik tərəqqisinin əsası qoyulmuşdur. İqtisadi sahədə görülmən tədbirlər bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyət sahəsinin böyüməsinə, yerli və xarici investisiyaları, modern texnologiyaları cəlb etmək və mütəmadi olaraq idarəetmə təcrübəsindən yararlanmaqla rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin, yeni ofislərin yaradılmasına və nəticə etibarilə dövlətin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldilmişdir.

1994-cü ildə imzalanmış və AR-nın tərkibində müasir mərhələnin əsasını qoyan “Əsrin müqaviləsinin icrasına başlanması xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsinə güclü stimula vermişdir.

Uğurlu neft strategiyasının tətbiqi nəticəsində ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sahəsinə yönəltməklə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq son illər dövlətin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən mərkəzdən başqa, regionların da tərəqqisinin intensivləşdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas hədəflərindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Hazırda investisiya qoyuluşlarından istifadənin əlverişliliyinin artırılmasının təmin edilməsi üçün ölkənin mövcud əmək ehtiyatlarından təbii və iqtisadi imkanlardan səmərəli şəkildə faydalanmaq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin tərəqqisini intensivləşdirmək, sənaye, aqrar, xidmət və digər sektorlarda islahatları dərinləşdirmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, infrastrukturunu yeniləşdirmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli müəssisələr, yeni ofislər yaratmaq istiqamətində daima sistemli tədbirlərin görülməsi işinin davam etdirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə ilk növbədə düzgün investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi mühümdür.

Dövlətin investisiya siyasəti yüksək iqtisadi artıma nail olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatda mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılmasını, yəni ayrı-ayrı zamanlarda qəbul edilən investisiya qərarlarının miqyas və zarfan baxımından əlaqələndirilməsinə nail olmalıdır, investisiyaların artımının tənzimlənməsi problemi ən çox müzakirə edilən iqtisadi problemlərdən biri olaraq qalır. Azərbaycanın müasir iqtisadi siyasətində üstün mövqe tutan nəzəri "İdeoloji" liberalizm modelində əsas diqqət ölkənin investisiya mühitinin yaxşılaşması üçün gələcəkdə vergi yükünün azaldılmasına yönəldilir.

Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşdırılması ilə bazar münasibətlərinə adekvat vergi siyasətinin yürüdülməsi ön plana çəkilir. Bu siyasət vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun artırılmasını stimullaşdırır.

Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında vergi güzəşt və imtiyazların verilməsi məsələsi ən başlıca problemlərdən biri hesab edilir, investisiya qanunvericiliyi investisiya mühitini xarakterizə edən əsas amillərdən biri olmaqla investorların maraqlarının etibarlı təmin olunmasını tələb edir.

Qeyd olunanlar investisiya mühitinin tədqiqatının nəzəri və metodoloji aspektlərini, investisiya mühitinin formalaşmasında xarici ölkələrdə investisiyalara cəlb edilməsini və vergi sisteminin təcrübəsini öyrənməklə müasir iqtisadi şəraitdə investisiya mühitinin təhlilini, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini, investisiya qoyuluşlarına nəzarətin həyata keçirilməsini, investisiya fəaliyyətinin vergi baxımından tənzimlənməsi problemlərinin metodoloji əsaslarının optimal variantlarını işləyib hazırlamağı zəruri edir. Eyni zamanda investisiya qoyuluşları problemlərinin həllinə nail olmaq üçün ilk növbədə dövlətin investisiya fəaliyyətində investisiya strategiyasının müəyyən olunması, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanmasında investisiya layihələndirilməsi, lizinq layihələrinin maliyyələşdirilməsi, vergi mühitinin yaradılmasında vergi siyasətini müəyyənləşdirilməsi ilə investisiyalardan

istifadənin səmərəliliyinə təsirinin müəyyən edilməsi üzrə praktiki tövsiyələrin hazırlanması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycanda investisiya problemləri təsərrüfat subyektlərinin praktiki fəaliyyətində olduğu kimi elmi tədqiqatlar sahəsində də prioritet mövqelərdən birini təşkil edir.

Qeyd edilənlər təqdim edilən dissertasiya işinin aktuallığını təsdiq edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, son 10 il ərzində respublikada investisiya məsələlərinə dair müxtəlif aspektdə yanaşmalarla dissertasiya yazılmışdır.

- İnvestisiya problemləri, iqtisadi artım, yığımlar və onların tənzimlənməsi mexanizmi iqtisadçı alimlər tərəfindən daima elmi araşdırmaların aparılmasını tələb edir.

Bir sözlə, investisiya qoyuluşuna geniş proses kimi baxmaq lazımdır.

İnvestisiya fəaliyyəti qarşılıqlı faydalılığa, yəni həm obyektə, həm də subyektə (investora) mənfəət gətirməlidir, investisiya mühitinin əsas xarakteristikalarının qavranması və onun strukturunun təyin edilməsi üçün əsas olaraq investisiyaların təsnifatı da elmi nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan iqtisadçıları müasir dövrdə investisiya prosesinin öyrənilməsi məqsədilə bir sıra elmi işləri ilə çıxış etmişlər. Bura Seyfullayev İ.Z , Ş.Muradovu, A.Musayevi, S.Səbzəliyevi, R.Quliyevi, M.Tağıyevi, V.Novnızovu, İ.Abbasovu və başqalarını aid etmək olar.

Ancaq seçilmiş mövzunun tədqiqat obyekti kimi öyrənilməsi bu günədək həyata keçirilməmişdir, investisiya qoyuluşlarından istifadənin səmərəliliyi, investisiya mühitinin əlverişliliyi, innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və digər problemlərin tədqiq olunmasına baxmayaraq müasir şəraitdə investisiya qoyuluşları məsələlərinin şərh olunmasına dair ayrı-ayrı yanaşma üsullarının mübahisəli olması və bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya

proseslərinin təkmilləşdirilməsində vergi siyasətinin rolunun düzgün səciyyələndirilməsi tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsini, onun predmet və obyektinin seçilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi vergi növlərinin qeyri-neft sektoru sahələrinin investisiya cəbediciliyinə təsirinin araşdırılması investisiya prosesinin daha da inkişaf etdirilməsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması üzrə problemlərin həlli yollarının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədə uyğun olaraq, dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilərək həll edilmişdir:

- İnvestisiya cəbediciliyi və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının tətqiq olunması;

- Sahənin investisiya cəbediciliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının və vergi tənzimlənməsinin əsas mexanizmlərinin araşdırılması;

- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya cəbediciliyinə mövcud vergi sisteminin təsirinin təhlili tətqiqi

- Vergi sisteminin qeyri-neft sektorunun investisiya cəbediciliyinə təsiri baxımından modernləşməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilməsi

- Milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin vergi siyasəti illə dəstəklənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması

- Qeyri-neft sektorunun vergi tənzimlənməsinin təkmiləşdirilməsi istiqamətlərinin tətqiqi

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın predmetinə ölkədə investisiya mühitinin yaradılması və investisiya qoyuluşlarından səmərəli istifadə olunması prosesində meydana çıxan vergi münasibətlər sistemi aid edilir.

Dissertasiya işinin tədqiqat obyekti isə Azərbaycanda investisiya proseslərini xarakterizə edən iqtisadi inkişaf göstəriciləridir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri bazasını vergi və investisiya mühitinin formalaşması problemləri üzrə respublika və xarici ölkə iqtisadçılarının elmi əsərlərində işlənmiş investisiya fəaliyyəti və bu prosesin tənzimlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ aktları təşkil etmişdir. Tədqiqatın metodikası dialektik məntiq və sistemli yanaşmaya əsaslanır, işdə ən geniş yayılmış üsul və metodlardan; elmi abstraksiya, analiz və sintez, qruplaşdırma, deduksiya və induksiya, müqayisə, iqtisadi-riyazi metod və modellərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın aparılması zamanı istifadə edilən faktoroloji, informasiya və statistik materialın mənbələri Azərbaycan Respublikası Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik və hesabat məlumatları, habelə müxtəlif dövri nəşrlərdə və informasiya mənbələrindəki (o cümlədən internet sisteminin informasiya bazası) məlumatlara əsaslanmışdır.

Tədqiqatın mədudiyyətləri. Disertasiyanı araşdıran zaman aydın şəkildə görünür ki, tədqiqat daha geniş praktik informasiya tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin uzunmüddətli uğurlu siyasətləri sayəsində onların metodlarından effektiv şəkildə istifadə edə bilərik. Lakin, tərcümə edilmiş ədəbiyyatların məhdud sayda olduğuna görə, tədqiqat zamanı maneələr yaranır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan Respublikasında investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasında dövlət və vergi siyasəti baxımından tənzimlənməsi problemləri, İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, vergi qanunvericiliyinin xüsusiyyətləri və strategiyasının təkmilləşdirilməsinin elmi bazasını formalaşdırır.

Dissertasiya tədqiqatı nəticəsində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Vergi və investisiya mühitinin bir iqtisadi anlayış kimi mahiyyəti açıqlanmış, investisiya qoyuluşları ilə kapital qoyuluşları arasındakı fərqli və oxşar cəhətlər təhlil edilmiş, müasir iqtisadi şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafında

İnvestisiya mühitinin əlverişliliyinin təmin olunmasında qanunvericiliyin mükəmməlliyinin əhəmiyyəti və rolu müəyyənləşdirilmişdir;

- Vergi və investisiya mühitinin tərkibi və strukturu müəyyən olunmuş, mikro və makro iqtisadi səviyyələrdə investisiya mühitinin formalaşmasına təsir göstərən amillər təhlil edilmişdir;

- Vergi və investisiya mühitinin milli və xarici təcrübə əsasında qiymətləndirilməsinin nəzəri və metodoloji üsulları müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq investisiya mühitinin formalaşmasında vergi siyasətinin rolu təhlil edilmişdir;

- Milli iqtisadiyyatın inkişafında investisiyaların dövlət tənzimlənməsinin prinsipləri əsaslandırılmış, investisiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- Xarici investisiyaların cəlb ediciliyinin tənzimlənməsi mexanizmi işlənib hazırlanmışdır;

- İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, investisiya fəallığının stimullaşdırılması vasitələri öyrənilmiş, investisiya və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmi işlənib hazırlanmışdır;

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılan nəzəri-metodiki müddəalar və tövsiyələr əsasında ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsini sürətləndirməkdən, yerli və xarici investorların bu sahəyə hüquqi baxımdan inamını artırmaq məqsədilə yeni qanunvericilik aktlarının və xüsusi inkişaf proqramlarının işlənib hazırlanması ilə investisiya mühitinin əlverişliliyinin təmin olunmasından ibarətdir.

Dissertasiya işinin həcmi . Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən yeddi paragrafdan, nəticə və təkliflərdən, həmçinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur.

I FƏSİL. İNVESTİSIYA CƏLBƏDİCİLİYİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 İqtisad elmində investisiya anlayışının mahiyyəti və təkamülü.

İnvestisiya fəaliyyəti iqtisad elmi təşəkkül etməyə başladığı vaxtdan nəzərində mərkəzində olmuşdur. İnvestisiya fəaliyyəti dəyişən iqtisadi şəraitdə fərqli təsir gücünə sahib olan ünsürlərin təsiri ilə müşahidə edilən dinamik və çoxcəhətli proses kimi iqtisadi nəzəriyyənin xüsusi və mürəkkəb araşdırma obyektlərindən biri sayılır.

İnvestisiya fəaliyyətinin mikrosəviyyədə və makrosəviyyədə təyin olunması yanaşmalarını müqayisə etsək, bu yanaşmalar arasında prinsipial fərqlərin mövcud olduğunu görmüş olarıq :

1. İnvestisiya obyektlərinin izahında fərqlilik. Nəticə etibarilə, təsərrüfatçılıq praktikasında mənfəət qazanması üçün xərclənən müəyyən pul vəsaitləri investisiya vasitəsi kimi qəbul olunur. Makrosəviyyədə isə investisiya xərclərinə təkcə istehsal mexanizmlərinin alınması xərcləri şamil edilir.

2. İnvestisiya fəaliyyətindən gəlirlər müxtəlif formalara uyğun şəkildə müəyyən edilir. Makrosəviyyədə sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan və istehsalın, həmçinin qeyri-istehsal sahələrinin inkişafına istiqamətinə yönəldilən mənfəət kimi qəbul edilir. Beləliklə Müəssisə səviyyəsində maliyyə aktivlərinin alqı-satqısından qazanılan istehsal fəaliyyətindən mənfəət faiz, icarə gəlirləri və digər satışdankənar gəlirlərdir.

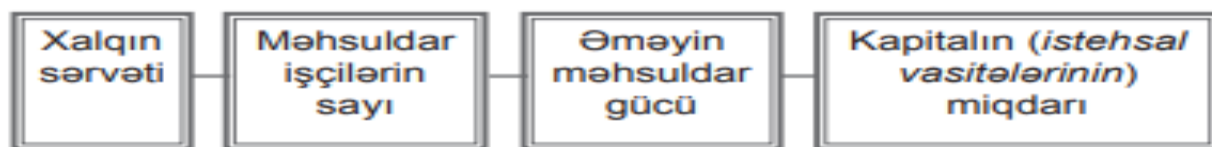
3. İnvestisiya fəaliyyətinin məzmunu da ayrı-ayrı formalarda təyin edilir. Şirkət səviyyəsində bu fəaliyyətə gəlir qazandıran müəyyən fəaliyyət şamil edilir. Makrosəviyyədə isə investisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın gerçək sahəsinin tərəqqisi ilə əlaqələndirilir. İnvestisiyaların dəyəri iqtisadi tərəqqinin meyarı kimi qəbul edilir. İnvestisiyaların dəyəri iqtisadi tərəqqinin meyarı kimi qəbul edilir. Əgər məcmu nisbətən azdırsa, onda təkrar istehsalda məhdudlaşmış xarakter daşıyır; əgər investisiyalar amortizasiya ayırmalarına bərabədirsə, onda primitiv təkrar

istehsal prosesi müşahidə edilir; əgər böyükdürsə, o zaman geniş təkrar istehsal prosesi müşahidə edilir

İnvestisiya prosesləri fiziokratların təlimində daha dəqiq analiz edilir. “İqtisadi cədvəllər”in (1758) yaradıcısı fransız alimi Fransua Kene - investisiyaların natural-maddi strukturunu təyin etmiş və onları “ilkin” və “illik” ödənişlərə bölmüşdür. o, ilkin ödənişlərə kənd təsərrüfatı maşınlarının, tikililərin və iş heyvanlarının alınması xərclərini şamil etmişdir. Kene həmin sərf edilən pulları torpağın emalı üçün dövriyyə müddəti 10 il olan vasitələr fondu kimi sunmuş, “illik ödənişlər”ə isə toxumların alınması, əkinçilərin əmək haqqının qarşılanması və başqa belə xərcləri şamil etmişdir. Kenenin fikrincə, fermerin illik xərclərinə “ilkin ödənişlər”in 1/10 hissəsi və “illik ödənişlər”in hamısı şamil edilməlidir. Bu ödənişlər arasında fərq yalnız o vaxt olar ki, ödənilmiş pul vəsaiti məhsuldar kapitalın komponentinə, birbaşa istehsal prosesinə yatırılmış kapitalla dəyişmiş olsun

Merkantilistlərin ideyalarına negativ münasibət saxlayan F.Kene nə pulu, nə də bazarda təklif edilən məhsulları “ilkin” və yaxud “illik” ödənişlərə şamil etmirdi. Nəticədə, fiziokratlar investisiyalara təkcə əkinçilikdə istifadə edilən kapitalın məhsuldar formasını şamil edirdilər.

Şəkil 1.A.Smit meyarlar arasında qarşılıqlı əlaqə.

Mənbə : Ələkbər Məmmədov, İlqar Seyfullayev, 2013

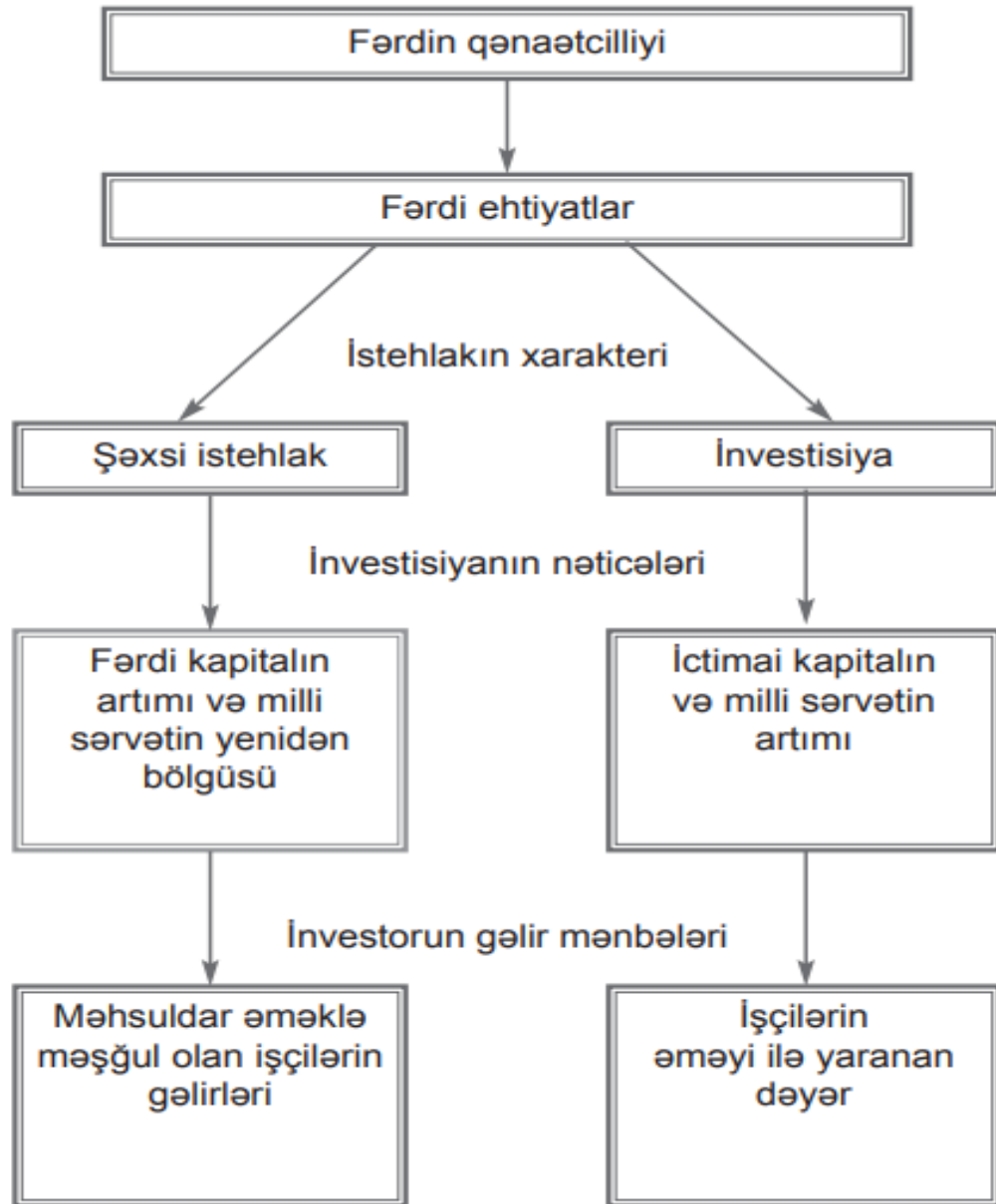
A.Smit kapitalın milli səviyyədə artım göstəricisi xalqın sərvətinin artım göstərici ilə əlaqələndirir bu cür artıma kapitalın aşağıdakı istifadə yolları ilə yiyələnməyin mövcudluğunu nümayiş etdirir:

- A.Cəmiyyətin istehlakı və tələbatları üçün lazımlı xam məhsul hasil;
- B. Xam məhsulun istehlak üçün hazır məhsula dönməsi üçün emalı;

C. Hazır və xam məhsulun daşınması;

D. Hazır və Xam məhsulun alıcıların tələbatlarına müvafiq miqdarlarla bölgüsü

Şəkil 2 : Adam Smitin investisiyaların məqsədi və nəticələri.

Mənbə: Ələkbər Məmmədov, İlqar Seyfullayev, 2013

İnvestisiya nəzəriyyəsi özünün sonrakı tərəqqisini alman iqtisadçısı və filosofu Karl Marksın kapital və izafi dəyər barəsində təlimlərində tapmışdır. Belə ki K.Marksın təliminə əsasən kapital izafi dəyər gətirən bir dəyərdir. Marks kapitalın öz-özünə artımı mərhələsini 3 mərhələyə ayırmış və bu prosesi kapitalın sirkulyasiyası kimi adlandırmışdır. Ümumi olaraq Marks kapitalın hərəkətini

fərqli şəkildə 3 fərqli mərhələdən keçən sirkulyasiya prosesi kimi irəli sürmüşdür:
(www.esperanto.mv.ru)

I mərhələ: kapitalist lazımı istehsal ünsürlərini – əmək cisimlərini əmək alətlərini, və işçi qüvvəsini - əldə etmək üçün əmək və əmtəə bazarına alıcı qismində daxil olur.

II mərhələ: alınmış istehsal ünsürlərinin məhsuldar istehlakı və muzzdlu işçilərin əməyi nəticəsində dəyəri alınmış mövcud istehsal ünsürlərinin dəyərindən daha böyük olan məhsul istehsalı müşahidə edilir.

III mərhələ: istehsal edilmiş məhsulların satışı müşahidə edilir və bu vaxt qazanılan pul kapitalı ilk mərhələdə xərclənən pul kapitalından izafi dəyər miqdarındaböyük olur.

Belə ki, K.Marks ilk dəfə istehsal edilmiş məhsulun realizasiya prinsiplərinin ictimai təkrar istehsala təsiri haqqında sualı qoymuş, müəyyən şərtlər ilə investisiya və əmtəə bazarlarında kompensasiya şərtlərini təyin edib.

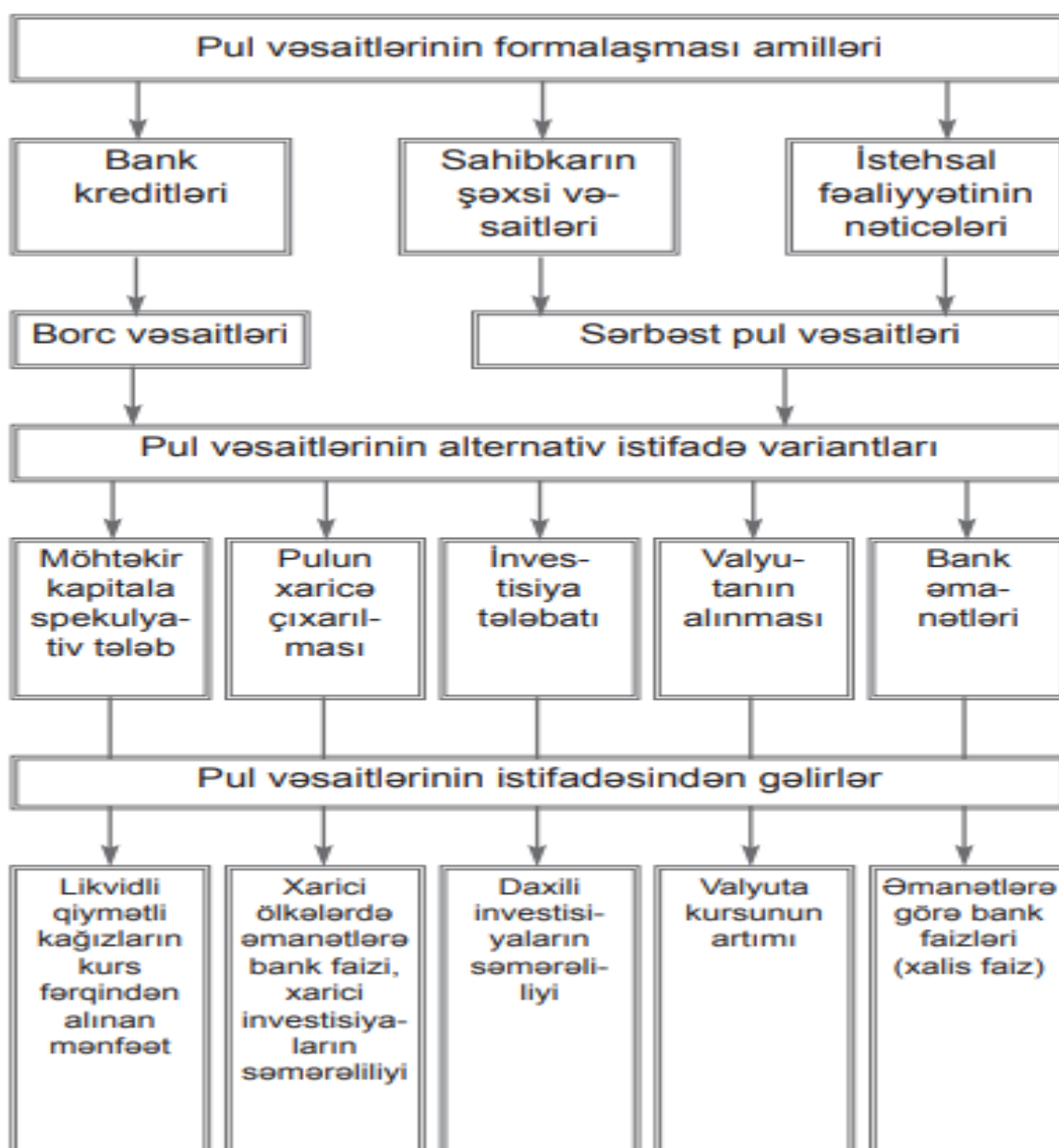
İngilis iqtisadçısı alfred Marşall (1842-1924) “İqtisad elminin prinsipləri” adlı əsərində investisiya proseslərinin araşdırılmasına fərqli yanaşmanı təklif edib.

A.Marşall investisiya prosesinə böyük prosesin – kapital bazarının mövcud fəaliyyət mexanizminin bir parçası kimi baxmışdır. Kapital bazarı isə onun tərkibində tələb və təklifin mövcud qarşılıqlı təsiri və tələb və təklifə təsir göstərən amillər miqyasında öyrənilir. o, müxtəlif motivasiyalara sahib olan şəxsləri kapital üçün tələb və təklifin subyektləri olaraq qəbul edirdi.

A.Marşall borc alan sahibkarların əlamətlərindəki qüsurlara aşağıdakıları şamil etmişdir: 1. düzgünlüyün, enerjililiyin, borc kapitalı ilə işləməyə təkanların olmaması; 2. biliklərin azlığı; 3. möhtəkirlik

İnvestisiya tələbinin təşəkkülü mexanizmini 3 sayılı şəkildəki kimi suna bilərik.

Şəkil 3. İnvestisiya tələbinin formalaşması amilləri.

Mənbə: Ələkbər Məmmədov, İlqar Seyfullayev, 2013

İnvestisiya fəaliyyətinə əsasən qanuna uyğunluqların daha çox araşdırılması ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin “Məşğulluq, faiz və pul barəsində ümumi nəzəriyyə” adlı əsərində sürdürülmüşdür.

C.M.Keynsin fikrincə, “əgər möhtəkirlər sahibkarlığın rəvan axını zamanı sabun köpüyü şəklində qalırlarsa, onda onlar ciddi ziyana yol açır. Sahibkarlığın möhtəkirlilik burulğanında köpük olduğu hal isə iqtisadi sistem üçün çox ciddi təhlükədir. Respublika ərazisində istehsal kapitalının böyüdülməsinin “qumar

evləri”nin fəaliyyətinin II dərəcəli nəticəsi kimi müşahidə edildiyi halda yaxşı nəticələrin proqnozlaşdırılması çox mürəkkəbdir” .

1.2 Sahənin investisiya cəlb ediciliyinin qiymətləndirilməsi metodları.

İqtisad elmində sahə deyəndə tikinti, səhiyyə, təhsil, sənaye (onun alt sahələri), hasilat, İKT, aqrar sektor və başqaları nəzərdə tutulur və əlbəttə ki, bu sahələr ölkələr, regionlarla da əlaqələndirilir. Ümumən ölkə iqtisadiyyatını neft və qeyri neft sektoruna ayıra bilərik. Qeyri neft sektoruna tikinti, turizm, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, qeyri neft sənayesi, ticarət və sosial xidmətlər, rabitə, balıqçılıq və s. aid etmək olar.

Ölkəni xarici ticarət üzrə qeyri-neft sektorunu kənd təsərrüfatının məhsulları və qeyri-neft sənayesi məhsulları təmsil edir.

Qeyri-neft sektorunun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, qeyri- neft sektorunda istehsalın real artım sürəti neft sektoru ilə müqayisə ediləndə xarici tələbin tərəddüdlərindən nəzərə cərpacaq şəkildə asılı deyildir. Belə ki bu sektorda real istehsalın mövcud artım dinamikası əsasən ölkədə aparılan institsional və struktur dəyişikliklərindən və cəlb olunmuş investisiyalardan daha çox asılıdır.

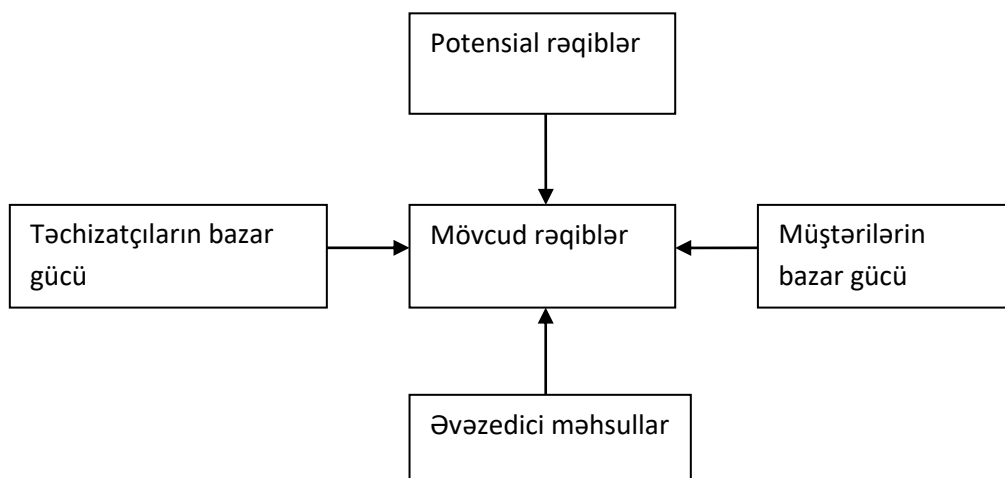
Araşdırmalara görə, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorundan fərqli şəkildə qeyri-neft sektorunda istehsalın real artımı zəif inkişaf etməkdədir. Bu xüsusilə də neft sektoru ilə müqayisədə qeyri-neft sektoruna daha az xarici investisiyaların cəlb olunması və bu sektorun məhsulları üçün xarici tələbin zəif olması ilə əlaqədardır.

Günümüzdə Respublikamızda istehsal edilən qeyri-neft məhsulları, həmçinin də elektrik avadanlıqları və maşınları, həmin avadanlıq və maşınların hissələri, tikinti materialları, kimya sənayesi məhsulları, hazır toxuculuq məmulatları və s. müxtəlif bölgələrə ixrac edilir. Buradanda göründüyü kimi, keçid iqtisadiyyatını tam uğurla başa çatdıran Respublikamız qarşısında dayanan ən əsas vəzifə öz təbii resurslarından prioritet məqsədlər üçün istifadə

edərək iqtisadiyyatı daha əhəmiyyətli dərəcədə şaxələndirə və onun neftdən asılılıq səviyyəsini minimuma endirə bilməkdir.

'Porterin 5 qüvvəsi' təhlili 1979-cı ildə strategiya mütəxəssisi Maykl Porter tərəfindən irəli sürülmüşdü. O, rəqabət anlayışını daha da genişləndirir. İqtisadi anlamda 'rəqib' hər hansı bir şirkətin mənfəət əldə etməsini məhdudlaşdıran hüquqi və fiziki şəxslərdir. Porterə görə hər hansı bir əmtəə və ya xidmət bazarında rəqabət mühitini bu 5 qüvvə formalaşdırır:

Qrafik 1. Porterin modelləri

Mənbə: (<https://www.investopedia.com>)

Bu 5 faktorun konfigurasiya, iyerarxiya və dinamikası 'uğura aparan açar amilləri' müəyyən etməyə imkan verir. Bu amillərə nəzarət 5 qüvvənin mövcud şirkətlərə ziyan verməsinin qarşısını alır, yəni açar amillərə nəzarət etməklə şirkətlər rəqabətdə üstünlük əldə edirlər. Porter modeli ayrı-ayrı şirkətləri yox, hər hansı bir əmtəə və ya xidmətin bazardakı rəqabət mühitini təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, rəqabətin intensivliyini bilməklə biz bazarın cəlbediciliyini müəyyən edə bilərik. Cəlbedici olmayan bazarlarda bu 5 qüvvənin kombinasiyası mənfəəti azaldır. Məsələn, ən maraqsız bazar mükəmməl rəqabətin olduğu bazarlardır. Porter bu modelində mikromühitin bazara təsirini təsvir edir.

Müştərilərin bazar gücü.

Müştərilərin alternativləri olduqda bazar gücü yüksək olur. Bazar gücü yüksək olduqda onların bazara təsir gücü də yüksək olur, yəni satış qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilərlər. Şirkətlər öz rəqabət güclərini qorumaq və müştərilərin bazar gücünü azaltmaq üçün müxtəlif tədbirlər görürlər. Məsələn, müxtəlif loyallıq proqramları tətbiq edirlər və nəticədə, müştəriləri şirkətlərinə bağlayırlar. Müştərilərin bazar gücünün yüksəkliyini müəyyən edən müxtəlif amillər var. Məsələn, müştərilərin sayı az şirkətlərin sayı çox olarsa, alternative satış mənbələri mövcuddursa, təchizatçıını dəyişməyin dəyəri müştərilər üçün aşağıdırsa, müştərilər özləri istehsal edə bilirlərsə, alıcılar məlumatı çox olarsa, əvəzedici məhsul və xidmətlər mövcuddursa və s... Bu faktorlara alıcıların bazar gücünü artırır.

Təchizatçıların (şirkətləri müxtəlif əmtəə və xidmətlərlə təmin edənlər) bazar gücü. Təchizatçılar şirkətləri xam mal, əmək, istehsalda istifadə olunan digər məhsullar və xidmətlə təmin edən şəxslərdir. Bəzi şərtlər ödəndikdə təchizatçıların bazar gücü yüksək olur: təchizatçılar mərkəzləşmiş və az olduqda, şirkətlər (rəqiblər) səpələnmiş və çox olduqda, təchizatçıını dəyişməyin dəyəri şirkətlər üçün yüksəkdirsə, təchizatçılar özləri istehsal edə bilirlərsə, əvəzedici məhsulların azdırsa və s... Bu faktorlar təchizatçıların bazar gücünü artırır və təchizatçılar qiyməti yüksəldə bilər.

Əvəzedici məhsul və xidmətlərin mövcudluğu.

Əvəzedici məhsul mövcud şirkətlərin istehsal etdiyi məhsulun alternatividir. Məsələn, elektronika və adi siqaretlər. Əvəzedici məhsulların dəyəri yüksək və ya qiyməti ucuz olduqda mövcud məhsulların satışına mənfi təsir edir. Əvəzedici məhsullar təhlükəli olduqda şirkətlər müxtəlif cür davranmağa bilərlər: qiyməti aşağı salmaq, dəyəri artırmaq, əvəzedici məhsulun istehsalına keçmək, hətta bazarı belə tərk edə bilər. Əvəzedici məhsulların yaratdığı təhlükə bu şərtlər ödəndikdə yüksək olur: alıcılar əvəzedicilərə meyli yüksək olarsa, əvəzedicilərin qiyməti şirkət məhsullarının qiymətinə nisbətən aşağı olarsa, məhsulu dəyişmə xərci aşağı olduqda, bazarda olan əvəzedicilərin sayı çox olduqda,

Bazara potensial rəqiblərin daxil olma təhlükəsi.

Mənfəətli bazarlar yeni şirkətləri cəlb edir. Bazara daxil olan yeni şirkətlər yerini tutmuş digər şirkətlərin gəlirini aşağı salır. Məncələr (bariyerlər) bazara daxil olmağı çətinləşdirən amillərdir: ilkin investisiyalar və gəlir götürənədək lazım olan vaxt, patentlər, texniki norma və standartlar, mühafizəkar tədbirlər, bazardakı şirkətlərin brendləşməsi, mədəniyyət bariyerləri, dövlət siyasəti, və s... Bazarda yerlərini tutmuş rəqiblər həmişə bu maneələri gücləndirməyə çalışır.

Mövcud rəqiblər arasında rəqabətin intensivliyi.

Bazarda mövcud olan şirkətlər öz mövqeylərini qorumaq və ya yaxşılaşdırmaq üçün daima mübarizə aparırlar. Bir çox bazarlarda bazardaxili rəqabətin intensivliyi həmin bazarın rəqabət mühitini müəyyən edən əsas amildir. Bir bazar daxilində rəqabətin intensivliyi bir çox faktorlardan asılıdır: bazarın cəlbediciliyi, inkişaf perspektivləri, şirkətlərin sayı, bazara girmək və bazardan çıxmaq üçün bariyerlərin mövcudluğu, innovasiyalar, şəffaflığın dərəcəsi, reklama çəkilən xərclər və s...istifadəsi ilk növbədə 5 qüvvənin koniqurasiya və təsir gücünü araşdırılır. Əgər qüvvələrin təsir gücü yüksəkdirsə, şirkətin imkanları və mənfəəti məhdud olur. Əksinə təsir gücü zəifdirsə və ya bəziləri aktiv deyilsə, şirkət daha azad hərəkət edir, mənfəətinini çoxaltmaq imkanları daha geniş olur.

Praktikada, birinci növbədə bir-bir bu qüvvələr haqda müşahidələr qeyd edilir və iyerarxiyalasdırılır. Sonra bu qüvvələri nəzarətə gətirmək üçün strateji elementlər (uğura aparan açar amillər) müəyyən edilir. '5 qüvvə'yə nəzarət etmək bazarda əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü qazandırır. Şirkət istehsal etdiyi hər məhsulun bazarında '5 qüvvə' analizinin aparır.

1.3.İnvestisiya prosesinin vergi tənzimlənməsinin əsas mexanizmləri

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi, rəqabət qabiliyyətli emal sahələrinin ərsəyə gətirilməsi, milli iqtisadiyyatda daha yüksək artırılmış dəyəri yaradan istehsalatların tərəqqisi və nəticə etibarilə, yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi nümunənin yaradılması kimi konseptual

məsələlərin həlledilməsində vergilərin nizamlayıcı funksiyasından daha çox istifadə edilməsi xüsusi məna kəsb edir.(Ə.Məmmədov, İ.Seyfullayev, 2013)

Vergi funksiyaları dövlətin vergi siyasəti hesabına həyata keçirilir. Fiskal və bölüşdürücü funksiyalar iqtisadiyyatın vergi yükünün səviyyəsində, nəzarət funksiyası vergi inzibətçiliyində özünü göstərir. Vergilərin nizamlayıcı funksiyası isə tam olaraq iqtisadiyyatda və onun müxtəlif sahələrində, ölkənin iqtisadi bölgələrində yatırımların və innovasiyaların stimullaşdırılması və yaxud məhdudlaşdırılması üçün tətbiq edilən ayrı-ayrı vergi dərəcələri, vergi təfəvüzləri, vergi güzəştləri, vergi bazası və başqa metodlarla təmin edilir. İnvestisiya fəaliyyətinə bilavasitə vergilərin təsiri dolayı vergilər ilə müqayisədə daha böyük olduğu üçün nizamlamada bu vergilərdən istifadə daha əlverişli yekun nəticələr verə bilər. Birinci dünya ölkələrinin çoxillik praktiki fəaliyyəti göstərir ki, vergi nizamlanması ölkənin faydalanacağı ən faydalı nizamlayıcı alətlərindən biri hesab edilir.

AR vergi Məcəlləsinin 3-cü maddəsində göstərilir ki, vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini təşviq etməlidir.

AR-nın tərəfini saxladığı beynəlxalq sazişlərdə vergilər barəsində vergi Məcəlləsi ilə və ona uyğun şəkildə qəbul olunmuş normativ hüquqi protokollarda nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar aşkarlandıqda, bu beynəlxalq sazişlərin müddəaları tətbiq edilir. Aydın ki, ekzogen investisiyaların cəlb olunmasında ikiqat vergitutma məsələləri xüsusi yer tutur. Vergi Məcəlləsinin 2-ci maddəsində deyilir ki, AR-nın tərəfini saxladığı ikiqat vergitutmanın ləğvi barəsində beynəlxalq saziş ilə bu saziş bağlanan dövlətin rezidentinə verilən vergi güzəştlərinə və üstünlüklərinə olan münasibətdə, sözügedən saziş onu bağlamış dövlətin rezidenti olmayan şəxs tərəfindən qeyd olunan güzəştlərin alınması üçün istifadə edildisə, o zaman beynəlxalq sazişlərin müddəaları vergitutmada xüsusi olaraq qəbul edilmir.

İqtisadiyyat sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi üçün səmərəli vergi mühitinin yaradılması ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin prioritet

meyllərindən biridir. Səmərəli investisiya şəraitinin yaradılması xarici və yerli investorları narahat edən əsas məsələlərdəndir. AR tərəfindən bu meyl də əksər beynəlxalq sazişlər bağlanmışdır.

Ölkəmizin vergi Məcəlləsi dövlət tərəfindən büdcənin mədaxilini təşəkkül etdirməklə iqtisadiyyat sahəsinə investisiyanı, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinə stimül verən, vergi ödəyicilərini yüksək gəlir qazanmağa, onları emalı daha da böyütməyə təşviq edən vergi siyasətinin aparılmasını nəzərdə tutur. Bu cür siyasət biznes fəaliyyətinin və sahibkarlığın tərəqqisi üçün daha səmərəli imkan yaratmağa, ölkənin sosial iqtisadi tərəqqisinin təmin olunmasına, vergi nüfuzetmələrinin çoxalmasına və əhəlinin maddi rifah səviyyəsinin daha da artırılmasına yönəldilmişdir. Vergi Məcəlləsində ölkənin vergi qanunvericiliyi sistemləşdirilmiş, vergi siyasəti vergitutmanın prinsiplərindən faydalanmaqla bazar iqtisadiyyatının istəklərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Şirkətlərin investisiya fəaliyyətinə stimül verilməsi üçün ən əlverişli vergi növü mənfəət vergisi sayılır. İqtisad elmində əsas fikirlərdən biri də odur ki, mənfəət vergisi dəyərlərin artımına, əmək haqqı səviyyəsinin azalmasına və iqtisadiyyatın real sahəsinə investisiyaların aşağı düşməsinə zəmin yaradır. Mənfəət vergisi üzrə dərəcələrin azalması ideyasının aktuallığının əsasında sırf bu mülahizə dayanır.

İqtisadiyyat elmində olan əsas nəzəri baxışlara göz yetirsək məlum olur ki, bu nəzəriyyələrdə mövcud mənfəət vergisinin fiskal funksiyasının görünən mövqeyi onun nizamlayıcı funksiyasının mövqeyi ilə müqayisədə nəzərə cərpacaq dərəcədə zəifdir. Bu cür halın yaranması onunla şərtləndirilir ki, mənfəət bazar iqtisadiyyatı sistemindəki sahibkarların mühüm hərəkətverici motivi, iqtisadi ehtiyatların istehsalə cəlb edilməsi və bölgüsünə ən çox təsir göstərən amil sayılır. Deməli, mənfəətdən vergitutmanın əlamətləri də investisiya proseslərinə, kapital yatırımlarının meyllərinə və strukturuna birbaşa təsir edəcəkdir.

Mənfəət vergisinin quruluşu, vergi bazasının sərf edilmiş xərclər qədər aşağı düşməsi və itkilərin növbəti dövrlərə keçirilməsinin düşünülməsi investisiya

risklərinin aşağı düşməsinə yardım edə bilər. AR vergi Məcəlləsinin 142.2-ci maddəsində aktivlərin təqdim olunması ilə ortaya çıxan zərər aktivlərin təqdim olunmasından daxilolmalarla bu aktivlərin dəyəri arasındakı negativ fərq kimi təyin edilir. Beləliklə burada aktivlərin dəyəri deyildikdə onların alınmasına, tikilməsinə, gətirilməsinə, istehsalına, qurulmasına, o cümlədən vergi ödəyicilərinin gəlirdən çıxmaq hüququna sahib olduğu xərclər və mühüm vəsaitlərin təkrarən dəyərləndirilməsindən əmələ gələn artım istisna olmaqla aktivlərin dəyərini çoxaldan başqa xərclər (*məsələn, Vergi Məcəlləsinin 115-ci maddəsində qeyd edilmiş məhdudlaşdırmadan artıq təmir xərcləri*) şamil edilir.

ƏDV-nin tətbiq edilməsi 1960-1970-ci illərdən etibarən Avropa İttifaqının tərkibində olan ölkələrdə geniş tətbiq olunur və bu ölkələrdə vergi sistemlərinin bir-birinə müvafiq olması üçün xüsusi şərait yaradır. Müasir dövrdə ƏDV Avropa İttifaqı ölkələrinin sərhədlərini keçərək Şərqi Avropa və Sovet ölkələrində də geniş tətbiq edilməkdədir.

Yetərincə uzun müddət ərzində tətbiq edilsə də, bu gün də Ədv-nin tətbiqi ilə əlaqədar elmi müzakirələr aparılmaqdadır. Sözügedən müzakirələrdə ƏDV-nin dövrüyyədən vergi ilə əvəz olunması, ƏDV-nin hesablanması qaydasının bərpası, vahid vergi səviyyəsinin tətbiqi, innovasiya fəaliyyəti üçün ƏDV-nin aradan qaldırılması və başqa buna bənzər təkliflər irəli sürülməkdədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən ƏDV-nin funksiyalarının, güzəşt və hesablanması əlamətlərinin, iqtisadiyyata təsirinin mənimsənilməsi onun vergi sistemində rolunun aşkarlanmasına və dəyərləndirilməsinə imkan verə bilər. O cümlədən, respublikamızda innovasiyalara əsaslanan iqtisadi nümunənin yaradılması və dəstəklənməsi məsələsində ƏDV-nin təsirinin mənimsənilməsi də həmçinin xüsusi aktualılıqla ayırd edilir.

Vergilər şərti olaraq bilavasitə və dolaylı vergilərə ayrılır. Bilavasitə vergilər təsərrüfat subyektlərinin mülkündən və gəlirlərindən tutulur və iqtisadi fəaliyyətə təsir edir. Dolaylı vergilər isə istehlak edilən məhsulların dəyərində nəzərdə tutularaq məbləğin artımına təkan verir. Bu cür qəbul edilmişdir ki, dolaylı

vergilərin istehsal prosesinə heç bir təsir etməməlidir. Ancaq dolayı vergilər dəyəri yüksəlməklə həmin məhsula olan tələbatın dəyər elastikliyinə müvafiq miqdarda azalmasına və dolayısı ilə istehsal tutumunun da məhdudlaşdırılmasına şərait yaradır.

Vergi güzəştləri vergi siyasətinin müasir dövrdə ən çox müzakirə edilən mövzularından biri hesab edilir. Vergi qanunvericiliyi ilə aşkar edilmiş vergi güzəştlərinin iqtisadi baxımdan əsaslandırılması və bu güzəştlərin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi üçün metodikaların və yaxud meyarların qeyri-müəyyənliyi bu güzəştlərin məqsədmüvafiqliyi, azlığı və yaxud çoxluğu haqqında sualların cavablandırılmasında hər hansı çətinliklər ortaya çıxarır. Vergi güzəştlərinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsinin bir sıra nəzəri və praktiki məsələlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır..

Gizlədilməsi çətin olan ən etibarlı vergilərdən biri Əlavə Dəyər Vergisi hesab olunur. Bununla belə, əlverişli xarici İqtisadi konyunktura ilə əlaqədar ixrac mənfəətlərinin kəskin sürətdə artması ixracatçılar tərəfindən dövlət büdcəsindən ƏDV-nin qaytanları məbləğinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu şəraitdə onun hesablanmasına alternativ yanaşmanın mümkünlüyü nəzərdən keçirilməlidir.

Digər bir yanaşma vergi ödəyicisinə verilmiş hesab-faktura üzrə qeydə alınmış malların dəyəri ödənilərkən əlavə dəyər vergisinin ödənilməsi, əlavə dəyər vergisinin depozit hesabında uçotunun qeydə alınması, əlavə dəyər vergisinin hərəkəti, mövcud hesab üzrə aparılan əməliyyatlardan ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi və dövlət büdcəsinə köçürülməsidir.

Əlavə dəyər vergisinin depozit hesabı - ƏDV-nin mədaxili, uçotu, hərəkəti və dövlət büdcəsinə məxarici ilə bağlı əməliyyatlar aparılan vahid xəzinə hesabıdır. əlavə dəyər vergisinin depozit hesabı Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyində açılır və münasibətlər bank hesab müqaviləsi ilə tənzimlənir. Vahid depozit hesabında yığılan əlavə dəyər vergisinin birbaşa dövlət büdcəsinə köçürülməsi təmin edilir. Ölkədə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün açılan vahid depozit hesabı ilə aparılan vergi ödəməsi üzrə əməliyyatlar gələcəkdə səmərəliliyini təsdiq edərsə,

qeyd olunduğu kimi əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 18%-dən aşağı salınması müzakirə predmeti ola bilər.

Əlavə dəyər vergisi iqtisadi mahiyyətinə görə, əlavə olunmuş və ya yenidən əldə edilmiş dəyərə qoyulan vergidir. Beləliklə, satılan məhsulun dəyərinə hesablanan ƏDV-dən vergi məbləği hesablanarkən məhsulun əldə olunması zamanı ödənilən ƏDV çıxılır. Faktiki olaraq, ƏDV-nin tam həcmdə ödənilməsi yekun istehlakçının üzərinə düşür, verginin toplanması üçün istifadə olunan mexanizm isə hazır məhsulun yekun istehlakçıya satıldığı anda yox, təsərrüfat-istehsal zəncirinin bütün mərhələlərində vergi ödənişlərini toplamağa imkan verir. Əmtəə ixracatı zamanı yekun istehlakçı qeyri- rezidentdir, Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, qeyri-rezidentlər əmtəənin dəyərini, eləcə də əmtəənin İdxal edildiyi dövlətin büdcəsinə daxil olan gömrük rüsumlarını və ƏDV-ni ödəyir. Məhz əmtəə ixracatı zamanı ikiqat vergitutma hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə qeyri-rezidentlər ixracatçılara yalnız, əmtəənin çıxarıldığı ölkələrin ərazisində tutulan ƏDV-siz əmtəənin dəyərini ödəyir.

Əksər regionların problemi investisiyanın cəlb olunması və istifadəsi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, investisiyalar, istər bütün ölkənin milli iqtisadiyyatı səviyyəsində, istərsə də ərazi kəşiyində təkrar istehsal üzrə fundamental iqtisadi proseslərin dinamikasını müəyyən edir. Regionun istehsal potensialı, onun fəaliyyət effektivliyi, ictimai istehsalın sahə strukturu məhz investisiyaların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bir çox sosial problemlərin həlli də, həmçinin, regional investisiya proseslərinin miqyası və onların səmərəliliyi ilə bağlıdır. Nəhayət, investisiya siyasətinin özünün effektivliyi də, həmçinin, formalaşmasında makro iqtisadi və regional aspektlərin nə dərəcədə nəzərə alınmasından, mərkəzin və regionun maraqlarının ümumi iqtisadi nəticələrə nail olunması ilə nə dərəcədə uzlaşmasından asılıdır.

Vergi sistemində aparılan islahatların istiqamətlərindən biri, iqtisadiyyatın Özəl sektorunun, dövlətin köməyi ilə vergi yükünün azaldılması hüququnu əldə etməsi üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Dövlət tənzimlənməsinin müvafiq

mexanizmi ideyası, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sayəsində əldə olunan mənfəət artımına görə ödənilmiş verginin bir hissəsinin müəssisəyə qaytarılmasından ibarətdir.

Nəzərdən keçirilən dövlət tənzimlənməsi mexanizmi, fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin cari gəlirlərinə vergi qoyuluşunun azalan şkalasından istifadə olunmasını nəzərdə tutur. O, bir tərəfdən, onların investisiya fəallığının canlandırılması üçün əlavə stimulyar yaradır, digər tərəfdən isə, İnvestisiya tələbatının sahələrarası qarşılıqlı fəaliyyət həlqəsi boyunca paylaşıldılması hesabına “investisiya multiplikatoru” mexanizminin işə salınmasına kömək edir.

“Vergi ödənişlərinin qaytarılan hissəsi” sətri, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sayəsində əldə olunan mənfəət artımına görə Ödənilmiş verginin 70%-dək hissəsinin müəssisəyə qaytarılması ideyasını təzahür etdirir: $3,36 = 0,24 \times 0,7 \times (30 - 10)$, Bu mexanizmin tətbiqi, mahiyyət etibarı ilə, əsas mənfəət vergisi dərəcəsinin azaldılmasına, imkan yaradır. Nəzərdən keçirilən misalda vergi dərəcəsi, cari büdcə daxilolmalarına ziyan vurmada, 24%-dən 12,8%- dəkənir: $12,8 = (7,2 - 3,36) \times 100 / 30$.

Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına investisiyaların dəstəklənməsi, həmçinin, həmin müəssisələrin əmlakına vergi qoyulması əsasında da mümkündür. Bu cür yanaşmada məqsəd, əsas fondların texnoloji strukturunun yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Məsələn, ondadır ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda əsas fondların, istehsal prosesinə xidmət göstərən passiv hissəsinin (binaların, qurğuların və s.) payı həddindən artıq yüksəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sisteminin səmərəlilik meyarı, həmçinin, bütün iqtisadi subyektlərin maraqları sisteminin nəzərə alınması ilə onun sosial-iqtisadi vəzifələrin həllinə təsir səviyyəsindən çıxış etməklə müəyyən olunur. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində vergi sisteminin səmərəliliyinin əsas meyarı qismində onun, bütünlüklə iqtisadiyyatın əsas bazası kimi, istehsal sahəsinin inkişafını stimullaşdırmaq qabiliyyəti çıxış edir.

Vergi sisteminin səmərəliliyi onun metodoloji vergitutma prinsip və funksiyalarına müvafiqliyi mövqeyindən qiymətləndirilməlidir. Çıxış mövqeyi kimi, sabit iqtisadi artıma keçid üçün şərait yaratmaqla, həm makro, həm də mikro səviyyədə iqtisadiyyatın dinamik inkişafını stimullaşdıran vergi funksiyalarının uyğunluğu çıxış edir. Buna görə də vergi tutma funksiyalarının kompleks şəkildə həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vergi sistemi, kifayət qədər təmərküzləşmiş maliyyə ehtiyatları fondunun yaradılması ilə bərabər, iqtisadi artımın motivlərini və stimullarını formalaşdıraraq iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması üçün şərait yaratmalıdır.

Səmərəli bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə vergi sistemlərinin fəaliyyəti onu göstərir ki, onlann inkişafı ümumi alqoritmə malikdir və vergitutma məqsədlərinin səmərəliləşdirilməsinə (optimallaşdırılmasına), vergi sistemlərinin dinamikliyinə və onların iqtisadi fəaliyyətin dəyişkən şərtlərinə müvafiq surətdə ölçülməsinə yönəlir. Bu cür sistemlər vergi sistemləri arasında birbaşa və əks qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsini təmin edir, istehsalın səmərəliliyini artırır. Onlar vergi sistemlərinin inkişafının taktiki və strateji məqsədlərin düzgün uzlaşdırılmasına, bazar münasibətləri iştirakçıların maraqlarının bir-birinə uyğunlaşmasının optimallaşdırılmasına kömək edir, Vergitutma səviyyəsində, həmçinin, dövlət tərəfindən ayn-ayrı vergi ödəyicilərinə göstərilən ictimai xidmətlərdən istifadə həcmələrinin daha dolğun şəkildə nəzərdə tutulmasına zəmanət verilir. Vergi münasibətləri subyektlərinin gəlirlilik səviyyəsi və ödəmə qabiliyyəti daha yaxşı nəzərə alınır. Məhz bu aspektlər, bir çox hallarda, vergi sisteminin keyfiyyət xüsusiyyətlərini və onun potensialını müəyyən edir. Vergi sisteminin və vergitutma mexanizminin gələcək inkişafı, xüsusən, istehsal, ticarət və digər xərclərin stimullaşdırılmasına yönəltmək lazımdır. Onların istehlak dəyərində azaldılması inkişafın əsas tendensiyası hesab olunur. Bu tendensiya iqtisadiyyatın həm mikro, həm də makro səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Bununla bərabər, xarici ölkələrdə olduğu kimi, mənfəətdən İnnovasiya tədbirlərinə qoyulan investisiyaları vergidən azad etmək lazımdır. İnvestisiyaların geri qaytarılması müddətindən asılı olaraq, vergidən tam və ya qismən azad olmaq

halları da mümkündür. Bu, daha səmərəli layihələrin həyata keçirilməsini stimullaşdırmış olar. Fikrimizcə, Azərbaycanda vergi sisteminin qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi həm cari, həm də gələcək sosial- iqtisadi vəzifələrini tam şəkildə həll etməyə qadir olan səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün təkan verəcək.

Cədvəl 1. İnvestisiya qoyuluşunun effektivliyi nəzərə alınmaqla ,mənfəət artımına güzəştli vergi qoyuluşu.

Göstəricilər	Kapital qoyuluşundan əvvəl mənfəətə vergi qoyulması	Kapital qoyuluşundan sonra mənfəətə vergi qoyulması
Məhsulun satışından əldə olunan mənfəət	100	100
İstehsal xərcləri	90	70
Vergi qoyulan mənfəət	10	30
Mənfəət vergisinin ödənilən məbləği	2,4	7,2
Vergi ödənişlərinin qaytarılan hissəsi	1.3	3,36
Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət	7,6	26,16(30-7,2 + 3,36)

Mənbə: Wikipedia açıq ensiklopediya

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNƏ MÖVCUD VERGİ SİSTEMİNİN TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Bütün dünya ölkələrində xarici investisiya qoyuluşu iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsində əsas amil sayılır. Bu baxımdan hazırda dövlətin iqtisadi siyasəti üçün müəyyən edilmiş investisiya siyasəti prioritet istiqamət olaraq qəbul edilib. Ötən əsrin 60-cı illərində Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ, Yaponiya, Fransa, kimi ölkələrin iqtisadi tərəqqisinin təməlini investisiya fəallığı təşkil edib. Əvvəllər xarici investisiyaların cəlb edilməsinin rolu tədiyyə balansı üzrə kəsirin bağlanması məhsuldarlığın artması, daxili istehsalın çoxalması, işsizliyin aradan götürülməsi və s. ilə məhdudlaşır. Belə ki, qloballaşmanın genişləndiyi bir dövrdə, xarici investisiya, ölkə daxilində mövcud sağlam rəqabətin olması, ölkəyə yeni texnologiyaların və «knowhow» gətirilməsi, iqtisadiyyatda mövcud olan liberallaşmanın və yeni idarəçilik təcrübəsinin tətbiq edilməsi, insan resurslarının tərəqqisi, ətraf mühitin qorunması, o cümlədən transmilli şirkətlərin və transmilli şirkətlərə məxsus olan ölkənin dəstəyinin qazanılması cəhətdən əhəmiyyətli sayılır. Bu baxımdan, AR iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun strukturunun təhlil edilməsi, investisiya şəraitinə təsir göstərən amillərin tədqiq olunması, investisiya tələbinin müəyyən olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

1994-cü ildən ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması üçün xarici investorlara güzəştlər edilməyə başlanılıb. Ölkədə investorların hüquq və mənafelərinin qorunub saxlanması, mülkiyyətin əlçatmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara münbit iş şəraitinin yaradılması, qazanılmış mənfəətdən maneəsiz istifadə edilməsi ilə əlaqədar mühüm qanunlar qəbul olundu. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən bəzi xarici ölkələr ilə ikiqat vergitutmanın ləğv edilməsi və investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər

bağlandı. Xarici investorların ölkəmizdə fəaliyyətinə əngəl olan amilləri yox etmək və xarici kapitalı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək üçün qanunlar, normativ aktlar və qərarlar qəbul olunub. 1992-ci ildə «Xarici İnvestisiyaların qorunması» haqqında AR-nın qanunu (1992-ci il 7 Apreldə və 1996-cı il 5 Noyabrda əlavələr olunmuşdur) və 1995-ci ildə «İnvestisiya Fəaliyyəti» haqqında AR-nın qanunun qəbul olunması ilə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazasının təməli qoyuldu.

Müasir dövrdə ölkəmizdə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazası 4 səviyyədə müəyyən edilib:

- 1) AR-nın Konstitusiyasında;
- 2) Qanunlar və başqa bir sıra normativ-hüquqi protokollarda;
- 3) İkitərəfli və çoxtərəfli dövlətlər arasındakı müqavilələrdə;
- 4) Çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərdə.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada qeyd olunur ki, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət onu mühafizə edir, heç kim məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyət hüququndan məhrum oluna bilməz. Bu, ancaq AR vətəndaşlarına deyil, o cümlədən xarici vətəndaşlara da aiddir. «Xarici investisiyaların qorunması» barəsində AR-nın qanunu ölkə ərazimizdə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Bu Qanun xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Qanunda xarici investorlara AR-da qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar bəzi təminatlar da verilir. Nəticədə, AR-nın sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu mühitini korladıqda, 10 il ərzində xarici investisiyaya investisiya qoyuluşunun tətbiq etdiyi zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq olunur.

Dövlət başçımızın sərəncamları ilə xarici investorlar üçün cəlbedici olan kimya, energetika, metallurgiya, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrin özəlləşdirməyə açılması xarici investisiya axınına stimül vermişdir. Ölkədə

investorların hüquq və mənafeələrinin müdafiə edilməsi, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara münbit iş şəraitinin yaradılması, qazanılmış mənfəətdən maneəsiz istifadə edilməsi ilə əlaqədar mühüm qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan hökuməti bir sıra xarici ölkələr ilə 2 qat vergi tutmanın silinməsi, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər bağlamışdır.

Cədvəl 2 Azərbaycanda əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının strukturu (yekuna görə faizlə)

İllər	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru	Cəmi
2001	58,7	41,3	100
2002	68,88	31,2	100
2003	73,4	26,6	100
2004	75,5	24,5	100
2005	65,4	34,6	100
2006	54,7	45,3	100
2007	47,4	52,6	100
2008	29,4	70,4	100
2009	26,6	73,2	100
2010	30,2	69,8	100
2011	24,2	75,8	100
2012	25,2	74,8	100
2013	28,5	71,3	100
2014	29,5	70,5	100
2015	26,4	73,4	100
2016	25,4	74,6	100

Mənbə: www.stat.gov.az

Qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə həyata keçirilən investisiyaları milli iqtisadiyyatın strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İnvestisiyanın həcmi

iqtisadi artım tempini təyin edən əsas amillərdən biridir. O sahədə artım tempini yüksək olur ki, həmin sahədə investisiyaları daha çox həyata keçirilmiş olsun..

Cədvəldən görürük ki, ölkədə 2001-2006-cı illər ərzində əsas kapitala investisiyaların yarısından çoxu neft sahəsində yığılmışdır. Bu investisiyaların çox hissəsi xarici investisiyalar vasitəsilə təmin edilib. 1995-2005-cü illər ərzində milli iqtisadiyyatda aparılmış investisiyaların 75,3 %-i xarici investisiya qoyuluşları nəticəsində təmin olunmuşdur. Belə ki, yanacaq sahəsinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində neft və qaz hasilatının çoxalması milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün mühüm olan vəsaitlərin ortaya çıxmasına böyük yardım göstərmişdir. 2005-2015- cü illər ərzində milli iqtisadiyyata yatırılmış bütün investisiya qoyuluşlarının payı tam olaraq 1994-2004-cü illər ərzində edilən investisiya qoyuluşlarından orta hesabla 6 dəfə çox olmuşdur. Belə ki , ölkə iqtisadiyyatına 2013-cü ildə tam olaraq 22 milyard Azn məbləğində investisiya qoymuşdur ki, bunun da 62,5 %-i daxili mənbələr sayəsində maliyyələşdirilmiş, 37,5 %-i isə xarici investisiyalar sayəsində olmuşdur. Son 13 ildə neft strategiyasının qazandırdığı investisiya qoyuluşlarının tərkibi üzrə əsas qeyri-neft sahəsinə istiqamətləndirilən investisiyaların həcmi artmış, 2003-cü ilə nisbətə 25,8 %-dən 74,3 %-ə qalxmışdır. Orta hesabla 2003-2016-cü illərdə iqtisadiyyata cəmi 156,4 milyard manat məbləğində investisiya qoyulmuşdur. İnvestisiya mənbələrinin quruluşunda da ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsi nəticəsində bəzi dəyişikliklər olmuşdur. 2003-cü il üzrə ölkədaxili mənbələrdən investisiyalar cəmi 22,5%-i maliyyələşdirsə, daxili investisiyaların payı 2016-cü ildə isə 62,5 % təşkil etmişdir.

Milli iqtisadiyyatın quruluşunda neft və qaz hasilatı sahəsinin payının çoxalması ilə yanaşı, bu sahələr nəticəsində növbəti illərdə qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilmişdir. 2000-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 764,0 milyon manat təşkil edirdisə, 16 il sonra bu rəqəm 2

milyard manatı aşmışdır. Bu artımın da olması neft gəlirləri hesabına təmin olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun tərəqqi prosesində istifadə olunan iqtisadi mexanizmlər isə daha çox sahədə tərəqqinin həvəsləndirilməsinə xidmət göstərir. Sahədə tərəqqinin həvəsləndirilməsindən əlavə daxili bazarın müdafiəsi və idxalın ziyanverici təsirlərinin effektiv şəkildə neytrallaşdırılması ,dinamik inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi özünü göstərir. Qeyri-neft sahəsinin inkişafına iqtisadi vasitələrlə köməklik göstərilməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunub saxlanmasına , idxalı əvəz etmə siyasətinin təsirli olaraq reallaşdırılmasına öz töhfəsini verə bilər. Beynəlxalq təcrübə nəticəsində müəyyən edirik ki, investisiya axınının əsasən neft sahəsinə olması qeyri-neft sahəsində kapital vəsaitlərinə olan tələbatın qarşılanması baxımından bəzi problemlər ortaya çıxarır. Qlobal maliyyə böhranının fəsadları baxımından gələcək dövrlərdə holland sindromunun yaranmasına mane olmaq qeyri-neft sahəsinin inkişafı yönümündə ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Müasir dövrdə neft strategiyasının AR-da müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsi, iqtisadi yüksəlişin dayanıqlılığına kömək olan sektorların inkişafını maliyyələşdirməyə yardımçı olan gəlirlərin peyda olmasına zəmin yaratmışdır. 2004-2016-cı illər ərzində daxili investisiyalar 15,3 dəfə, digər tərəfdən isə qeyri-neft sahəsinə investisiyalar isə 13,5 çoxalmışdır 2004-cü ildə ölkəmizin iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların xüsusi çəkisinin yalnızca 25,8 %-i daxili mənbələr sayəsində maliyyələşirdisə, 2016-cü ildə bu daxili investisiyaların çəkisi 63,3 % təşkil etmişdir. Hazırda AR-nın iqtisadiyyatına iri həcmli investisiya yatırımları iqtisadi yüksəliş tempinin də artmasına gətirib çıxarmışdır.

2016-cı ildə ölkəmizdə ÜDM 2003-cü ilə nisbətən 4,4 dəfə artdığı halda, ÜDM artımının neft sektorunda 4,6 dəfəyə, qeyri-neft sektorunda 3,5 dəfəyə bərabər olmuşdur. Ümumi olaraq həmin dövrdəki orta illik iqtisadi artım səviyyəsi ölkədə 13,3 faiz olmuş və s adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2,9

dəfə artmışdır. Beləliklə yüksək səviyyəli iqtisadi artım sayəsində ölkə ərazisində iqtisadi sabitlik üzrə dayanıqlılıq təmin edilmiş, bu dayanıqlılığın təmin edilməsində xüsusi rola malik strateji valyutalar üzrə ehtiyatlar 32 dəfə, ixrac 9,1 dəfə o cümlədən qeyri-neft ixracı 4,5 dəfə artmışdır.

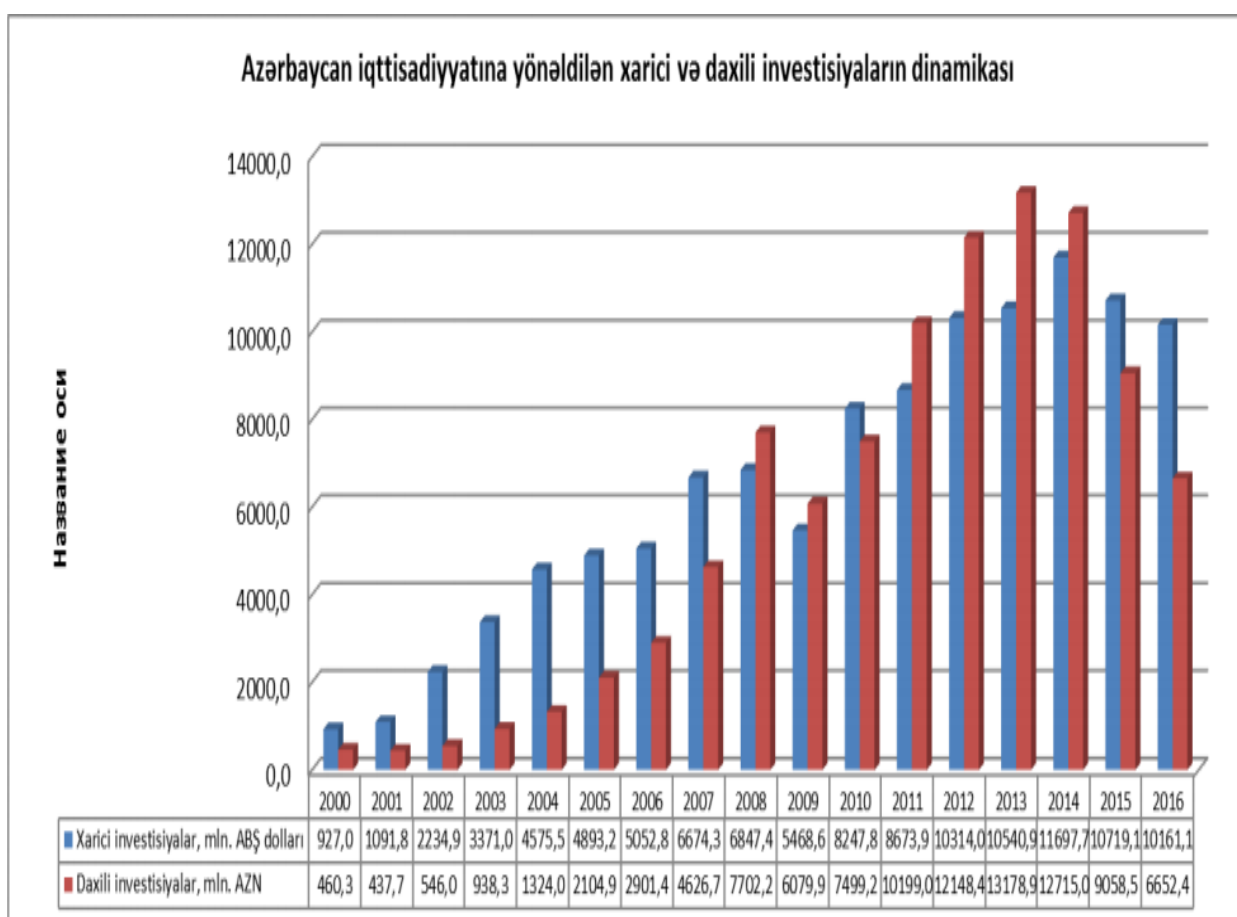
Ölkəmizdə dövlət büdcəsi qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın tərəqqisinin infrastrukturun və istehsalın mövcud olan müasir tələblərə müvafiq şəkildə qurulmasının, iqtisadi islahatların və dövlət proqramlarının maliyyələşmə mənbəyinə çevrilmişdir. Nəticə etibarilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin statistik göstəriciləri son 10 ildə 18 dəfəyə qədər artmışdır. Neft sektorunun tərəqqi tempi 2000-2016-cı illərdə qeyri-neft sektorunun tərəqqisini böyük ölçüdə üstələmişdir. Araşdırma zamanı son dövrlərdəki statistik göstəricilərdən aydın şəkildə görünür ki 2004-2010-cu illər ərzində neft sektorunda üstün inkişaf qeydə alınmışdır. Ölkəmizdə neft hasilatı 2000-ci il üzrə 13,3 milyon ton olmasına baxmayaraq, bu rəqəm 2010-cu ildə isə 51,2 milyon ton səviyyəsinə qədər yüksəlmiş, 2016-cı ildə bu göstərici 40,7 milyon ton səviyyəsinə qədər azalmışdır. Belə şəraitdə ölkə üzrə qeyri-neft sektorunun tərəqqisi iqtisadi yüksəlişin əsas hərəkət verici qüvvəsi olmuşdur. 2016-cı ildə neftin ÜDM-u 2010-cu illə müqayisədə 20,8 % səviyyəsinə düşüş göstərməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun ÜDM-u 37,9 faiz artmışdır. Həmin dövrdə də qeyri-neft sektorunda ÜDM-un artımı hesabına ÜDM 9,3 faiz artım nümayiş etdirmişdir.

1998-ci il üsyanından bir müddət sonra Harvardda biznes məktəbinin professoru, dİf-in global rəqabət qabiliyyətliyi indeksinin hesablanması metodologiyasının yazarı Maykl Porter bildirib ki, xarici investisiyalar avtomatik şəkildə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemlərini tam şəkildə yoluna qoymur və xarici mənbələrlə müqayisə etdikdə milli mənbələrin prioritetini qeyd edirdi. Burada xarici kapitalın böyük pul axınları təyin olunmuş valyuta kursunun saxlanması ilə həvəsləndirilərsə, onda ciddi problemlər ortaya çıxma bilər. Xarici borcların qısamüddətli kreditlərə müvafiq şəkildə çoxalması

makroiqtisadi dəyişməzlik məsələsinin həll edilməsini olduqca çətinləşdirir, ixracın rəqabət qabiliyyətinin və inflyasiya təzyiqinin zəifləməsinə xeyli gücləndirir

Qısamüddətli likvid aktivlərin böyük miqdarda yığımları maliyyə vəsaitlərinin qəfil axını riskini ortaya çıxarır. Bunun nəticələrini bütöv həcmdə 2008-ci il böhranından ziyan görmüş dövlətlər duymuşlar ki, bu vaxt investorların kütləvi olaraq «qaçış»ı iqtisadiyyatda neqativ proseslərin sürətlənməsinə təkan vermiş və bunun nəticəsi fond bazarlarının iflası uğraması olmuşdur.(Seyfullayev İ.Z. s.136)

Diagram 1. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici (ABŞ dollarında) və daxili (AZN-lə) investisiyaların məbləğinin dinamikası

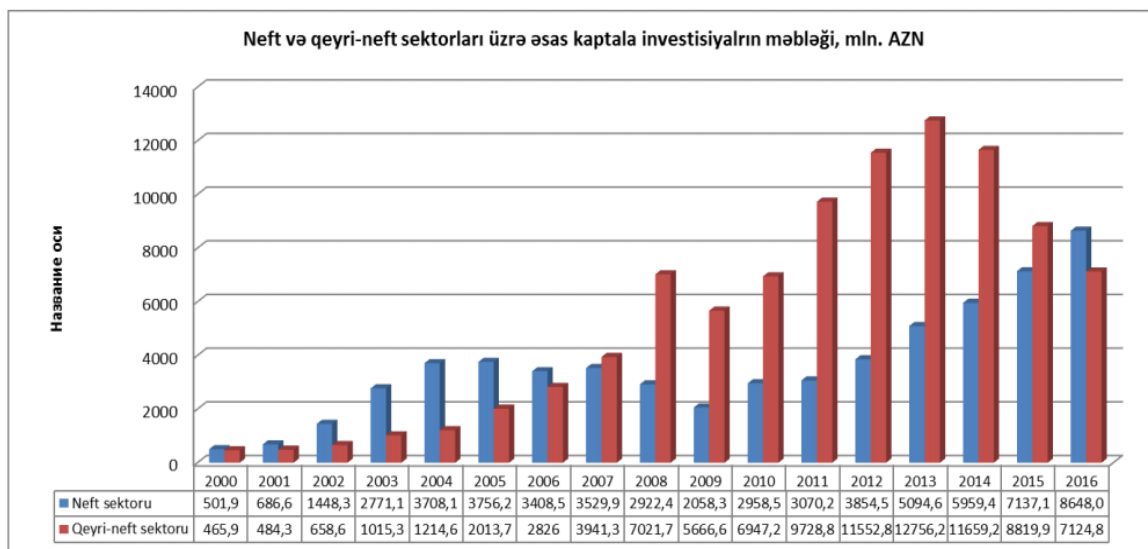
Mənbə: www.stat.gov.az

Aydındır ki, ölkə iqtisadiyyatına istiqamətləndirilən investisiyaların hamısı 2 mənbədən təşkil edilə bilər: daxili və xarici mənbələr. DSK-nın verdiyi informasiyalar üzrə edilən hesablamalardan məlum olur ki, 2000-2014-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına cəmi 158.5 milyard AZN dəyərində investisiya yatırılıb ki, bunun da 75.5 milyard AZN-i və ya 39.3 %-i xarici investisiya, 82.8 milyard AZN-nə və ya 60.7 %-i isə daxili investisiyadır (2000- 2016-cı ildə ümumi investisiyaların dəyəri 201.4 milyard manat təşkil edib ki, bunun da 51.2 %-i xarici, yerdə qalan 48.7 %-i yerli mənbələrdən olub). 2000-2013-cü illərdə (yalnız 2009-cu il çıxmaq şərti ilə) ölkə iqtisadiyyatına istiqamətləndirilən xarici və daxili investisiyaların dəyəri ildən ilə çoxalıb(diaqram 1)

2014-2016-cı illər ərzində isə xarici və eyni zamanda daxili investisiyaların əvvəlki illər ilə müqayisədə azalması müşahidə olunur, lakin daxili investisiyaların dəyərinin daha intensiv olaraq azalması müşahidə edilir: 2016-cı ildə daxili investisiyaların dəyəri 2013-cü ildəkinin 50 %-i qədər olub, başqa cür desək 2 dəfə aşağı düşüb.(<https://www.stat.gov.az/source/finance/>)

2000-2014-cü illər ərzində qeyri-neft sahəsində əsas kapitalla istiqamətləndirilən investisiyaların dəyəri mütəmadi olaraq artıb: 2003-cü ildə bu sahədə əsas kapitalla istiqamətləndirilmiş investisiyaların dəyəri 1.0 milyard AZN olsa da, 2013-cü ildə orta hesabla 12.7 milyard AZN təşkil edib, başqa cür ifadə etsək 12 dəfədən çox yüksəlib (diaqram 2).

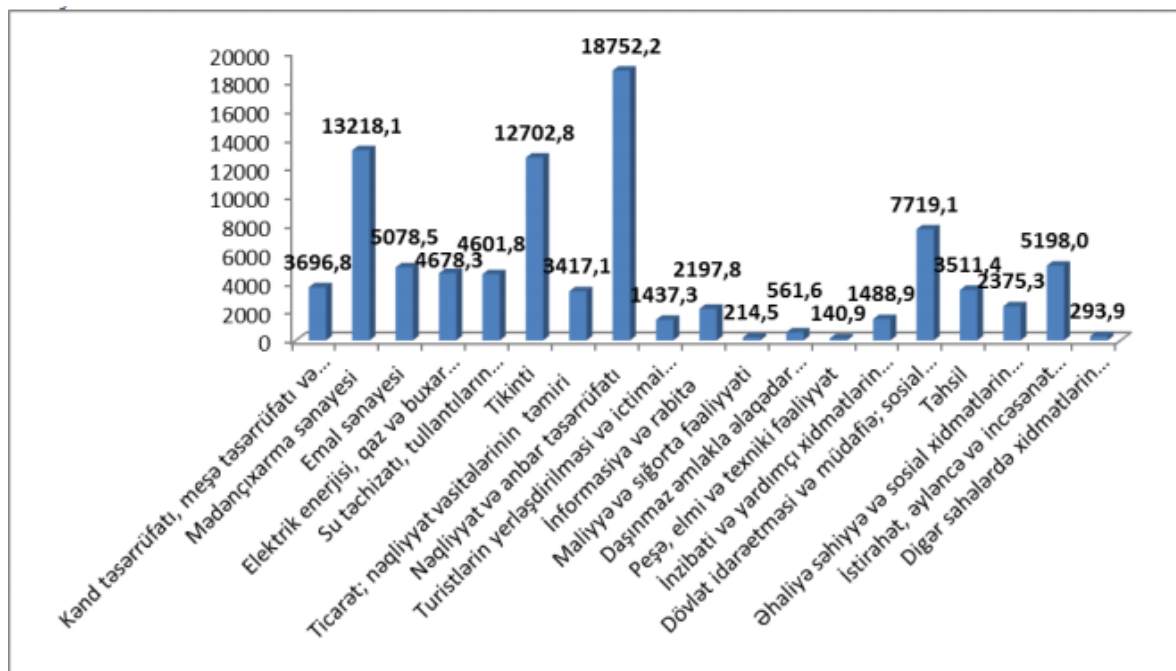
Diaqram 2 : Azərbaycanda neft-qaz və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitalla investisiyaların məbləğinin dinamikası, mln. AZN

Mənbə: www.stat.gov.az

Qeyri-neft sahəsində yaradılan illik ÜDM-in nominal dəyəri bu dövrdə 4.5 milyarddan 30.6 milyard manata qədər artıb, başqa sözlə desək, 6.8 dəfə artıb. 2007-2014-cü illərdə qeyri-neft sahəsinə istiqamətləndirilən investisiyaların dəyərgi neft-qaz sənayesini keçib, o cümlədən 2008-2014-cü illərdə bu üstələmə 2- 3 dəfə olub. 2014-2016-cı illər ərzində qeyri-neft sahəsində əsas kapitalla sərmayələrin dəyəri ildən-ilə azalsa da, neft sahəsinə investisiyalar yavaş-yavaş artır: 2016-cı ildə ölkənin iqtisadiyyat sahəsində əsas kapitalla istiqamətləndirilən investisiyaların hamısının 54.7 %-i neft sahəsində həyata keçirilib . Qeyri-neft sahəsinə yönəldilən investisiyaların dəyəri 2010-cu ildə qeyri-neft ÜDM-nin 36.4 %-i, 2013-cü ildə 41.7 %-i, 2015-ci ildə isə 25.8 %-i qədər olub.

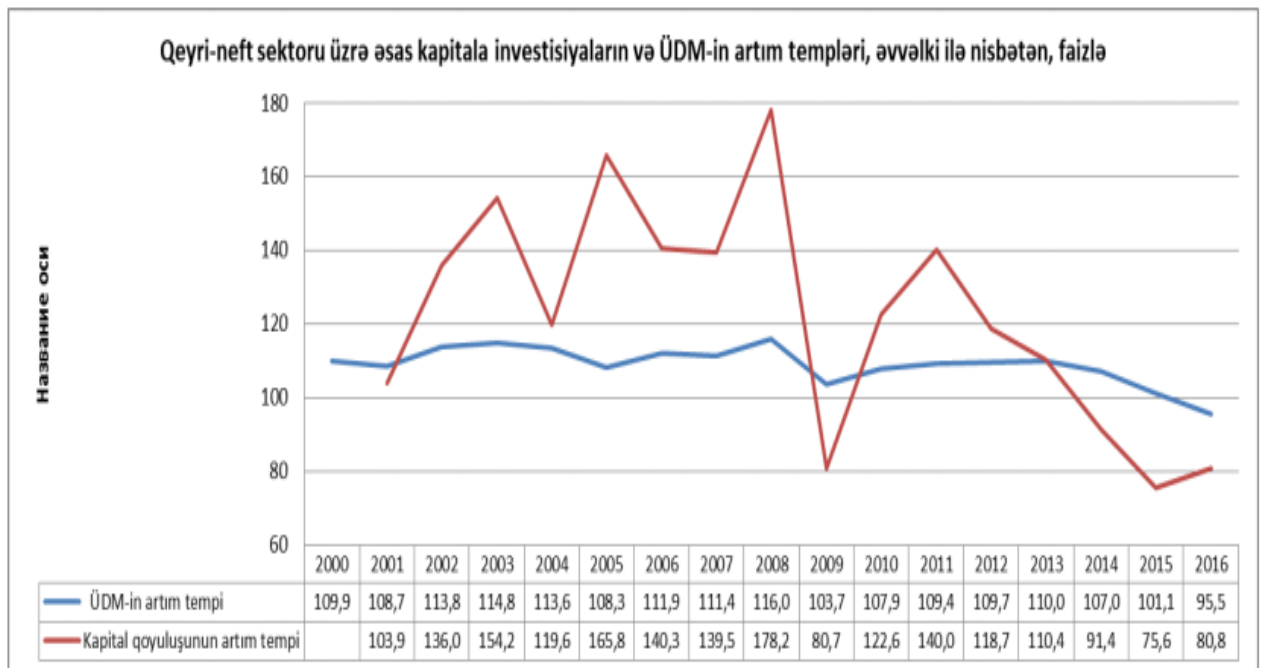
Diagram 3. 2000-2015-ci illər dövründə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş cəmi daxili investisiyalar (faktiki qiymətlərlə, mln. AZN)

Mənbə: www.stat.gov.az

DSK-nın verdiyi informasiyalar üzrə etdiyimiz hesablamalardan məlum olur ki, 2000-2015-ci illər ərzində daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla 91.8 milyard AZN dəyərində ümumi sərmayə istiqamətlənib. 2000-2015-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında daxili mənbələrdən əsas kapitalla istiqamətlənən investisiyanın bölüşdürülməsində ilk 5-likdə olan sektorlar bunlardır : 1) 18.7 mlrd. AZN (bütün əsaslı vəsaitin 20.4 %-i) nəqliyyat və anbar təsərrüfatına istiqamətlənib; 2) 13.3 mlrd. AZN dəyərində (14.3 %) investisiya mədənçixarma sənayesinə istiqamətlənib; 3) 12.6 mlrd. AZN dəyərində investisiya (13.7 %) inşasına ayrılıb; 4) 7.7 mlrd. AZN dəyərində vəsait (8.3 %) dövlət idarəetməsi, müdafiə və sosial təminata görə nəzərdə tutulub; 5) 5.2 mlrd. AZN məbləğ (5.5 %) istirahət, əyləncə və incəsənət sektorunda fəaliyyətlərə istiqamətləndirilib. Bu müddət ərzində emal emal sənayesi sahələrinə ümumi olaraq 5.2 mlrd. manat (5.4 %), kənd təsərrüfatının tərəqqisinə 3.7 mlrd. manat (4.2 %) və turizm sahəsinə 1.3 mlrd. manat (1.6 %) kapital qoyuluşu olub.

Diagram 4. Qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitalla investisiyaların artım tempi ilə bu sektorda ÜDMin artım templəri arasında korrelyasiya, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

Mənbə: www.stat.gov.az

Qeyri-neft sahəsində əsas kapitala istiqamətlənən sərmayənin bu sahə üzrə ÜDM-in artımına effektini dəyərləndirmək üçün bu 2 dəyişən (qeyri-neft sahəsində əsas kapitala yönəldilən investisiyaların yüksəliş tempi və qeyri-neft ÜDM-nin yüksəliş tempi) arasında korrelyasiya yaratdıq (diaqram 4).

2001-2011-ci illər ərzində qeyri-neft sahəsinə kapital qoyuluşlarının yüksəliş templəri ciddi dəyişikliklərə uğramasına baxmayaraq, qeyri-neft ÜDM-nin yüksəliş templəri nisbətən dəyişməz qalıb: kapital qoyuluşunun həm də maksimum artımlarında belə ÜDM artımı çox az miqdarda olub, həmçinin bəzən azalıb. Məsələn, 2002-ci ildə qeyri-neft sahəsinə kapital qoyuluşu 35.0%, bu sahədə ÜDM isə 13.7 % yüksəlib, ancaq 2005-ci ildə bu yüksəlmələr, uyğun olaraq, 65.7 % və 8.3%, 2008-ci ildə 78.3 % və 16.2 % təşkil edib. Və ya 2004-cü ilə nisbətə 2005-ci ildə kapital qoyuluşunun yüksəliş tempi 45.3 % bəndi artsa da, qeyri-neft ÜDM-nin yüksəliş tempində 5.4 % bəndi azalma müşahidə olunub. O cümlədən, investisiya laqı əsas götürülsə belə, qeyri-neft sahəsində kapital qoyuluşlarının maksimum artım və ya kəskin azalma templərinin sahə üzrə ÜDM-in yüksəliş templərinə müvafiq təsirləri qeydə alınır. Bu vəziyyət əsas kapitala istiqamətlənən

investisiyaların əksəriyyətinin quruluşunun inşasına istiqamətlənilməsi açıqlana bilər: sözünü etdiyimiz infrastrukturda finteraktiv olaraq faydalanan yetərincə təsərrüfat subyektləri olmadıqda bu cür kapital qoyuluşlarının ÜDM artımına təsiri zəif olmur .

2.2.Vergi növlərinin qeyri-neft sektoru sahələrinin investisiya cəbediciliyinə təsirinə təhlili.

İnvestisiya şəraitinə təsir edən əsas amillərdən biri vergi mexanizmidir. Vergilər ölkə iqtisadiyyatında investisiya şəraitinə əks təsir göstərərək onu məhdudlaşdırır. Son dövrlərdə aparılan investisiya siyasəti ölkə iqtisadiyyatının əsaslı formada tərəqqisinə, iqtisadiyyatın strukturunun inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır. Əsas kapitalla istiqamətləndirilmiş investisiyaların quruluşuna nəzər saldıqda ən çox vəsaitlərin inşaat, sənaye, topdan və pərakəndə ticarət və ictimai iaşə sektorlarına yönəldiyini görmək olar. 2018-ci ildə xırda sahibkarlıq subyektləri sənaye üzrə əsas kapitalla istiqamətləndirilmiş investisiyaların dəyəri 261 957,5 min manat, tikinti üzrə isə 117 848,2 min manat olmuşdur. İnşaat işləri əsasən infrastruktur projelərinin tətbiqindən ibarətdir və bu sahənin belə maliyyələşdirilməsində əsas məqsəd istehsal amili sayılan infrastrukturun yaxşılaşdırılmasıdır.

2017 ci ildən vergi sistemində olan dəyişikliklər hesabına dövlət büdcəsinə gələn vergi ödənişlərinin həcmi xeyli artmış, vergi saxtakarlıqları və vergidən boyun qaçırma halları tədricən də olsa azalmışdır. 2017 ci ilin yanvar və sentyabrında dövlət büdcəsinə 5,3 milyarddan da çox vergi ödənişi daxil olmuşdur ki, bu müəyyən olunmuş proqnoz göstəricisinin 100,2 % riayət olunması deməkdir. Vergi islahatlarının prioritet məqsədlərindən biri odur ki, ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması üçün səmərəli şərait ortaya çıxmış olsun. Dövlət tərəfindən investisiyaların cəlb edilməsi üçün respublikamızın bütün üstün mövqeləri, yəni işçi qüvvəsinin olması, münbit enerji ehtiyatı, səmərəli coğrafi mövqeyi və siyasi nöqteyi-nəzərindən sabitliyi yönündə ciddi həbəsləndirici

tədbirlər görülməkdədir. Xarici investorları maraqlandıran əsas məsələlərdən biri öz fəaliyyətlərini göstərəcəkləri yerdə səmərəli vergi şəraitinin olmasıdır. Çünki, onlar, fəaliyyətlərini uzun müddətə planlaşdırırlar və onlar üçün vergi güzəştindən çox vergi sisteminin dəyişməz olması vacibdir. Bunun üçün AR ilə digər ölkələr arasında investisiyaların təşviq edilməsi və qorunub saxlanması, 2 qat vergitutmanın ləğv olunması barəsində bir neçə saziş imzalanmışdır.

Vergi mexanizmindəki güzəştlər özəl investisiyalara üstünlük təmin edir və bu istiqamətdə vəsait yığılmasına zəmin yaradır. Bundan başqa gəlirlərin transferini hədəf kimi seçən vergi xərcləri az gəlirli əhali qrupuna istiqamətlənirdisə, həvəsləndirici vergi mexanizmi yüksək gəlir qruplarına yönəlir. Hökumət qabaqcadan müəyyən etdiyi investisiya projelərini təşviq etmək üçün vergi mexanizmində bir sıra əlavələr edə bilər.

Vergi güzəştləri bəzi məqsədləri hədəf seçir. Bu hədəflər içində ən vacibi investisiyaları təşviq etmək xarici investisiyanı dövlətə cəlb etməkdir. Bununla yanaşı məşğulluğun çoxalması, bölgələr arasındakı gəlirlərin eyni cür paylanmasını həyata keçirmək üçün də vergi mexanizmindən istifadə oluna bilər. Edilən bu güzəştlər zaman keçdikcə iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərinə öz töhfəsini vermişdir. İqtisadiyyat sahəsinə istiqamətləndirilən investisiyaların strukturuna baxsaq məlum olur ki, daxili investisiyalar və xarici investisiyalar 90-cı illərdən 2018-ci ilədək artan şəkildə özünü göstərmişdir. 2017-ci ildə iqtisadiyyata istiqamətləndirilən daxili investisiyalar 13178,7 milyon AZN, 2015-ci ildə xarici investisiyalar isə 10987,8 milyon AZN təşkil etmişdir. (www.taxes.gov.az)

Bu investisiyaların yönəldiyi sahə baxımından daha çox neft və qeyri-neft sahəsi qabağa çıxır. 2018-ci ildə qeyri-neft sahəsi üzrə iqtisadiyyata istiqamətləndirilən investisiyalar 10217,5 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyri-neft sahəsinin özündə isə investisiyaların cəlbədiciyi baxımından sənaye sahəsi fərqlənir. 2017-ci ildə sənaye üzrə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan birbaşa xarici investisiyanın dəyəri 791,3 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

AR-da yerli və xarici investorlara səmərəli mühit ərsəyə gətirmək dövlət başçısının da daim diqqət mərkəzində olmuş və bununla bağlı daim islahatlar yürüdülmüş, müqavilələr bağlanmışdır. Nəticə olaraq qeyd edək ki, ölkədə ilk dəfə lisenziya və icazələr barəsində qanun imzalanmışdır. Bu qanuna əsasən sahibkarlara lisenziya bir neçə meyar əsasında verilir. Bu meyarlara misal kimi isə sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdud vəsaitlərlə əlaqəli olmasını, ölkəyə təhlükə törədəcəyini, ekoloji vəziyyətə təsirinin əsas götürülməsini və s. göstərmək olar. Sahibkarın fəaliyyəti bu qeyd edilənlərin hamısına uyğun gəlersə yəni, ölkə üçün heç bir təhlükə törətmir, ekoloji vəziyyətə neqativ təsiri və s. yoxdursa onda ona lisenziya verilməlidir. Nizamnaməyə görə lisenziya müddətsiz olaraq verilir. Prezident 2016-cı ildə verdiyi sərəncam ilə lisenziya verilməsi üzrə ixtiyarı İqtisadiyyat Nazirliyinə vermişdir.

2018-ci ildə qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı 2017-ci ilə nisbətə 3,6 %, bu istiqamətdə ortaya çıxan əlavə dəyər isə 3,8 % çoxalmışdır.

İnvestisiyaları təşviq edəcək vergi islahatlarını həyata keçirmək, vergi ilə bağlı bir sıra yeniliklər etmək və dövlətin apardığı siyasətə bir sıra tənzimləmələr etməklə mümkündür. Stimullaşdırıcı vergi islahatlarının yeridilməsi özəl sektorda artım yaratsa da, iqtisadi araşdırmalardan aydın olur ki, tək başına bu islahatlar bəs deyil. Vergi islahatlarından əlavə investisiya qoyuluşlarına təsir göstərən bir çox faktor mövcuddur. Ölkədəki zəngin təbii sərvətlər, yatırım sektorunun inkişaf səviyyəsi, bazarın böyüklüyü, iqtisadiyyatın quruluşu və ölkənin siyasi vəziyyəti investisiya vəsaitləri üzərində vacib rol oynayır.

AR-nın Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu ilin I rübünə aid iqtisadi tərəqqiyə və əsas vəzifələrə həsr edilmiş iclasdakı çıxışında 2018-ci ildə də islahatların həyata keçiriləcəyini, respublikamızdakı mövcud sahibkarlıq şəraitinin qənaətbəxş olacağını və kənd təsərrüfatının, qeyri-neft sektorunun tərəqqi etdiriləcəyini xüsusilə vurğulayıb. O, turizm sektorunun genişlənməsinin, tibbi mərkəzlərin,

xəstəxanaların şəraitinin yaxşılaşdırılmasının, məşğulluq proqramlarının təşkil ediləcəyini xüsusilə nəzərə çatdırıb.(<https://www.economy.gov.az/>)

Müəssisələrin mənfəətdən ödədiyi vergiyə mənfəət vergisi deyilir. Müəssisələrin mənfəəti dediksə isə, onların gəliri ilə gəlirdən tutulan xərcləri arasındakı fərq nəzərdə tutulur. Bu vergini ödəyən müəssisələrə AR-da rezident və qeyri-rezident müəssisələr aiddir. Rezident müəssisələrin AR-da və bizim ölkəmizdən kənarda əldə etdikləri mənfəət vergiyə cəlb olunur. Qeyri-rezident müəssisələr isə təkcə ölkəmizdə əldə etdikləri mənfəətdən vergi ödəməyə borcludurlar. AR-da mənfəət vergisinin dərəcəsi 20% müəyyən olunmuşdur ki, bu bir çox inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə müqayisə edildikdə aşağı olur.

Mənfəət vergisi dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin yaranmasında böyük rol oynayır. AR-da da dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mühüm hissələrindən biri mənfəət vergisindən daxilolmalarına aid edilir. 2015-ci ilə kimi olan statistik göstəricilərə baxsaq görmək olar ki, büdcənin gəlir hissəsinin yaranmasında iştirak edən vergi növlərindən ən çox mənfəət vergisi fərqli göstərici nümayiş etdirmişdir və artan tendensiya ilə davam etmişdir. 2015-ci ildə büdcəyə gələn mənfəət vergisinin dəyəri 2 211,2 milyon manat təşkil etmişdir. 2017- ci il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 255 000,0 min manat, xərcləri isə 16 900 000,0 min manat təşkil etmişdir. 2017-ci il üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərindən mənfəət vergisi 2 178 000,0 min manat təşkil etmişdir. Mənfəət vergisi müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi baxımından əsas vergi növü sayılır (<http://www.taxes.gov.az/>)

Təcrübədən aydın olur ki, mənfəət vergisinin yüksək dərəcələrlə tutulması qiymətlərin yüksəlişinə, maaş səviyyəsinin azalmasına və real sahəyə istiqamətləndirilən investisiyaların azalmasına zəmin yaradır. Mənfəət vergisi üzrə dərəcələrin aşağı düşməsi üzrə müzakirələr də burdan qaynaqlanır.

Aydındır ki, vergilər fiskal və tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir. İqtisad elmindəki əsas nəzəri baxışlara baxsaq məlum olur ki mənfəət vergisinin fiskal

funksiyasının mövcud mövqeyi onun tənzimləyici funksiyasının mövqeyi ilə müqayisə edildikdə xeyli zəif olur. Bu cür vəziyyətin yaranması onunla bağlıdır ki, mənfəət bazar iqtisadiyyatı sistemi üçün sahibkarların əsas hərəkətverici motivi, onların iqtisadi vəsaitlərin bölgüsünə və istehsalə cəlb olunması maksimum təsir göstərən amillərdən biri hesab olunur. Mənfəətdən vergitutmanın əlamətləri də kapital qoyuluşlarının meyllərinə, investisiya proseslərinə və strukturuna birbaşa təsir göstərəcəkdir. Mənfəət vergisi üzrə həyata keçirilən islahatlar özünü kapitalla yönəldilən investisiyalarda göstərir. 2015-ci ildə əsas kapitalla istiqamətləndirilən investisiyaların dəyəri əvvəlki illərə görə çoxalaraq 15 957 027,3 min manat olmuşdur. Bu investisiyaların əsas maliyyə qaynağı isə müəssisə və qurumların öz vəsaitləri olmuşdur ki, bu rəqəm 10 180 674,2 min manat təşkil etmişdir. Buradan bu qənaətə gəlmək olar ki, mənfəət vergisi sektorunda həyata keçirilən güzəştlər müəssisələrə yol açır ki, investisiya üçün ehtiyat yaratsınlar və müəssislərin investisiya imkanı artsın. (<http://www.taxes.gov.az/>)

Mənfəət vergisinin strukturu, mövcud vergi bazasının sərf edilmiş xərclər qədər azaldılması və itkilərin gələcək dövrlərə ötürülməsinin nəzərdə tutulması mövcud investisiya risklərinin azaldılması üçün əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. AR Vergi Məcəlləsinə əsasən aktivlərin təqdim edilməsindən yaranan ziyanverici aktivlərin təqdim edilməsindən daxilolmalar ilə həmin aktivlərin dəyəri arasındakı neqativ fərq kimi müəyyən olunur.

İnvestorlar borcların və faizlərin geri verilməməsi təhlükəsinin və borclunun iflası uğrması ilə bağlı olan xərclərin yaranması risklərinin minimallaşdırılması üçün əsasən yüksək faizlər tələb edirlər. Belə ki, maliyyə riski borc vəsaitlərinin məbləğini artırır. VM-nə əsasən aktivlərin kreditlər hesabına əldə edildiyi zaman kredit faizlərinin vergi tutula bilən gəlirdən çıxılan xərclərə aid olunmasına icazə verilir. Mənfəət vergisi müəssisənin xüsusi maliyyə vəsaitlərini azaltmaqla maliyyə dayanıqlılığını zəiflədir. Beləliklə də müəssisənin ödəmə qabiliyyəti zəifləyir və maliyyə riskləri artır. Mənfəət vergisi üzrə

müəyyənləşdirilən dərəcənin son 10 ildə 28 %-dən 21 %-dək azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətində bu cür risklərin də azalması üçün səmərəli zəmin yaratmışdır

İnflyasiyanın investisiya məbləğlərinə və gəlirlərə təsir göstərməsi kapitalın vergi cərimələnməsini xeyli artırır, borc öhdəliklərini dəyərsizləşdirməsi inflyasiyanın investisiyalara negativ təsirini azaldır. Bu zaman inflyasiyanın investisiyalara təsiri müəssisələrin konkret vəziyyətinə müvafiq olaraq müəyyən olunur. Belə qeyd edə bilərik ki, investisiyaları borc öhdəlikləri sayəsində maliyyələşdirən müəssisələr kapitalın real bazar dəyərini artırmaq imkanı qazanır, beləliklə də öz vəsaitləri sayəsində reallaşdıran müəssisələr bu dəyəri əldən qaçıрмаq riski ilə qarşılaşırlar Ölkəmizdə inflyasiya səviyyəsi idarə edilən və nisbətən aşağı səviyyələrdə olduğu üçün inflyasiya itkilərinin olması ehtimalı nisbətən zəifdir

Prezidentin 2016-cı il 4 avqustda imzaladığı sərəncamda vergilərin ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinə effektiv təsiri və ƏDV ilə bağlı ciddi nüanslara toxunulmuşdur. Nəticədə, məcəllədə ƏDV tutulmalı olan dövriyyənin başqa yol ilə dəyərinin təyin edilməsi nəzərdə tutulmamışdı və sahibkarlar bu vergini ümumi sirkulyasiyalarından hesablamalı olurdular. Belə ki, bu məhsulun qiymətinə təsir göstərirdi və onu artırırdı. İmzalanan sərəncam ilə bütün bu problemlər yoluna qoyuldu. Nazirlik ƏDV-nin son istehlakçı vergisi olduğunu və bu verginin ticarət əlavəsindən hesablanmalı olduğunu, dəyərlərin azaldılmasını nəzərə çatdırdı. ƏDV ilə əlaqəli mühüm amillərdən biri odur ki, bir sıra istehlak məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi metodu kimi bu qiymətlərə tətbiq olunan ƏDV differensiallaşdırılsın.

İqtisadçıların fikrincə, ƏDV-nin differensiallaşdırılmasından məqsəd sahibkarlığın həvəsləndirilməsidir. Bu zaman sahibkarlıq subyektlərinin sayı çoxalır, nəticə etibarilə ölkə iqtisadiyyatının sahəsi genişlənir və vergi ödəyicilərinin sayı artır.

İnvestisiyaların stimullaşdırılmasında vacib məsələlərdən biri odur ki, vergilərin hesablanması mexanizmlərinin sadələşdirilmiş olsun. Bununla bağlı olaraq, ƏDV-nin hesablanması və əvəzləşdirilməsi mexanizminin tərəqqi etdirilməsi, həmçinin ƏDV-nin büdcədən geri qaytarılmasında vergidən yayınma hallarının fərqli sxemlərinin ləğvi əsas məqsədlərdən biri sayılır. ƏDV-nin tətbiqində ortaya çıxan problemlərdən biri sahibkarlıq subyektlərinin xırda sahibkarlarla təsərrüfat əlaqələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri olan kiçik sahibkarlar ƏDV-nin ödəyiciləri olmadıqlarına görə, onlardan məhsul alan digər sahibkarlıq subyektləri ƏDV-nin əvəzləşdirilməsini həyata keçirə bilmirlər. Xarici təcrübədə ƏDV-nin tətbiq edilməsində yaranan bu cür problemlərin həll edilməsi üçün ƏDV-nin bütün sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunması və hətta onun satışdan vergi ilə əvəzlənməsi haqqında təkliflər haqqında danışılır.

2019-cu ildə ƏDV ilə əlaqədar dəyişiklikləri bir neçə qrupa ayırmaq olar.

I Aqrar sektorun inkişafını təşviq etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal edilməsinin və satışının tənzimlənməsi prosesi. Xırda və orta sahibkarlığın həvəsləndirilməsi, pərakəndə ticarətdə rəqabət mühitinin ərsəyə gətirilməsi və vergi yükünün normallaşdırılması üçün vergi məəcəlləsində bir sıra maddələrinə tətbiq olunan yeniliklərdən başqa ƏDV-nin tərifinə də əlavə edilmişdir, ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satışı məqsədilə vergitutma obyektinin ticarət əlavəsi, başqa sözlə desək pərakəndə satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərq olduğunu, ƏDV-nin də həmin məbləğdən hesablanmalı olduğunu təsbit etmişdir, lakin o vaxt ki, satıcılar belə məhsulların uçotunu ayrıca həyata keçirmiş olsunlar. Uçotunu bu formada həyata keçirməyən vergi ödəyicilərinin məhsullarının pərakəndə satışında ƏDV ümumi dövriyyədən hesablanmalıdır. Belə ki, bu vurğuladığımız kimi, ümumi dəyərlərin artmasına şərait yaratmış olur, ölkə ərazisində isə inflyasiya təhlükəsi törədir.

II Vergi tutulan əməliyyatların sənədləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Məcəllənin 176.2-ci maddəsinə edilən dəyişiklik və əlavə olunan yeni maddə olan tax free xaricilərə və ölkəmizin vətəndaşı olmayan şəxslərə verilən e-hesab fakturaların formasının o birilərindən fərqlənməsini, ayrıca formanın isə AR Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edildiyini özündə biruzə verir. VM-nə olunan yenilik pərakəndə ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan ƏDV-nin ödəyicilərinin nağd olaraq apardığı əməliyyatların rəsmiləşdirildiyi sənədlərlə yanaşı qaimə-faktura və ya e-qaimə-fakturanın verilə biləcəyini göstərilir.

III Vergi ödəyicilərinin ƏDV üzrə artıq ödənişləri ilə vahid standartın tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Məcəlləyə tətbiq olunan dəyişiklik vergi ödəyicilərinin büdcəyə və ya gömrük idarəsinə verdiyi ƏDV üzrə artıq ödəmənin həmin orqanlara ərizə yazıldığı gündən 20 gün müddətində vergi ödəyicisinə geri qaytarılmasını nəzərdə tutur. Bir müddət əvvəl isə bu müddət 45 gün kimi qeyd olunmuşdu. Bu güzəşt o sahibkarlara tətbiq olunur ki, onların apardığı əməliyyatların 50 %-i ƏDV-nə sıfır dərəcə ilə cəlb olunmuş olsun. Başqa vergi ödəyicilərinin isə ƏDV üzrə ödədikləri artıq ödənişlər əvvəlki kimi sonrakı üç aya keçirilir və bu müddət başa çatdıqdan dərhal sonra artıq ödəniş vergi orqanına göndərilən ərizəyə əsasən 20 gün ərzində vergi ödəyicisinə qaytarılır və eyni zamanda vergi orqanı bu cür vergi ödəyicilərin artıq ödənişinin olub-olmamasının doğruluğunu qeyd etdiyimiz 3 ay müddətində nəzərdən keçirə bilər. Bu cür yeniliklər vergi ödəyicisinin payına düşən vergi yükünün səviyyəsinin aşağı düşməsinə və onların dövrüyyə vəsaitlərindən daha səmərəli formada istifadə etmələrinə zəmin yaradacaqdır.

Qeyd etdiyimiz işlərin, yeniliklərin və imzalanan müqavilələrin, fərmanların nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 2017-ci ildə ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmir edilməsi sektorunda 7.314,3 milyonluq əlavə dəyər yaradılmış və bu əlavə dəyərin dövlətin ÜDM-da olan ümumi payı 10,5 % təşkil etmişdir. Bu rəqəmi 2016 cı il ilə müqayisə etsək görürük ki, əmələ gələn əlavə dəyərin həqiqi

həcmi 2.4 % artmışdır. Hesabat ilində əsas kapitala istiqamətləndirilmiş ümumi vəsaitin 0,5 %-i başqa cür desək, 56.5 milyon manatı ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sektorlarına sərf edilmişdir. 2017-ci il üçün dekabrın 1-nə muzdlı çalışan işçilərin sayı iqtisadiyyatın neft sahəsində 35,0 min nəfər, qeyri-neft sahəsində isə 1.486,3 min nəfər olmuşdur. 2016-cı il ilə nisbətdə, 2017-ci ildə ölkənin pərakəndə ticarət şəbəkəsindən əhaliyə satılan məhsulların payı 2,6 % çoxalaraq 35.277,2 milyon manat olmuşdur. Satılan istehlak mallarının 55,5 %-i fərdi sahibkarlara məxsus ticarət obyektlərində, 32,7 %-i bazarda və yarmarkalarda, 11,8 %-i ticarət müəssisələrində təqdim olunmuşdur.(<https://www.economy.gov.az/>)

2017 ci il üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin quruluşuna baxsaq məlum olur ki, əsas pay xırda və orta sahibkarlığına aiddir. Nəticədə, pərakəndə ticarət dövriyyəsinin əsas qismi, 54 %-i fərdi sahibkarlara, 33 %-i bazar və yarmarkalara və 13 %-i isə hüquqi şəxslərə aid edilir.

III FƏSİL. Vergi sisteminin qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbəediciliyinə təsiri baxımından modernləşməsi istiqamətləri.

3.1. Milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin vergi siyasəti ilə dəstəklənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə.

Hər bir ölkədə vergi siyasətini formalaşdırmaq üçün ilk növbədə dünya təcrübəsi ilə yaxından tanış olmaq və onu araşdırmaq lazımdır. Əgər elmi cəhətdən əsaslanmış vergi siyasəti düzgün həyata keçirilərsə o zaman yüksək nəticələr əldə etmək mümkün olar. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasəti məhsuldar qüvvələrin inkişafına və ölkədə səmərəli yerləşdirilməsinə yaxından kömək edir. Vergi siyasəti həmçinin dədigərdövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin yaradılmasına, birgə siyasətin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Vergi siyasəti həm də iqtisadi inkişaf siyasətini reallaşdırmalıdır

İEOÖ ölkələrdə vergi islahatları zamanla, bir eksperimentlərdən digərinə keçməklə həyata keçirilir. Belə ki, eksperimentin nəticələri hərtərəfli və dərinlən təhlil edilir. Belə eksperimentlərin müvəffəqiyyətli olmasını iki önəmli məqsədə nail olunması təsdiqləyir. Birincisi, bütün mülkiyyətçilərin iqtisadi maraqlarının müvazinəti pozulmamalıdır, ikincisi ölkənin vergi sisteminə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün vergilər bir biri ilə məntiqi vəhdət təşkil etməlidir.

Vergi qoyuluşunda islahatların stimullarından biri daima vergi sisteminin sadələşdirilməsi zərurəti olmuşdur.

Təcrübədən məlum olur ki, vergi sistemində həyata keçirilən islahatların nəticəsi kimi vergi dərəcələrinin mümkün son hədd səviyyəsində azaldılması ilə investisiya qoyuluşları üçün səmərəli şəraitin yaradılmasına nail olmaq mümkündür. Vergi sisteminin inkişaf etdirilməsində bir sıra prinsipial məqamlara nəzər yetirək.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin prinsipial vacib istiqamətlərindən biri onun dolğun təhlilidir ki, bu da sistemin öyrənilməsinin bütün aspektlərində:

funksional, elementli və təşkilatı baxımdan onun güclü və zəif tərəflərinin aşkar olunmasına yönəlibdir. Bu cür təhlilin aparılması zamanı, fikrimizcə, ayn-ayn sistem xüsusiyyətlərinin müqayisəsi və təhlil olunan obyektin məqsəd və tapşırıqlarına onların müvafiqliyinin təyin olunması üçün bu sistemin analoqları ilə müqayisəsi metodundan yararlanmaq daha məqsədəuyğundur.

Təkmilləşdirilmənin ümumiləşdirilmiş, konseptual, metodoloji müddəalarının işlənməsi üçün zəruri vergi qoyuluşu sisteminin müqayisəli təhlili zamanı onun analoqları kimi digər dövlətlərin vergi sistemləri, həmçinin regional sistemlər çıxış edir. Təhlildə müqayisə obyektini kimi dövlət quruluşu məzmunca Azərbaycan dövlətinin quruluşuna yaxın olan ölkələrin vergi sistemlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Xarici dövlətlərin vergi sistemlərinin müqayisəli təhlilinə yanaşma üsulunun vacib müddəası Azərbaycanın vergi təcrübəsində müəyyən elementlərin, metodların, struktur qərarların mütləq qaydada tətbiqindən ibarətdir. Bu zaman konkret ölkələrin sosial-iqtisadi tərəqqinin real şəkildə təşəkkül tapan səviyyəsi, sosial-iqtisadi proseslərin baş vermə xüsusiyyətləri, o cümlədən dövlət qarşısında dayanan məqsəd və tapşırıqlar (nəinki iqtisadi, eləcə də siyasi) qiymətləndirilməlidir.

Vergi sisteminin müqayisəli təhlilinin məqsədləri üçün onun xüsusiyyətlərini metodiki baxımdan konkretləşdirmək lazımdır. Bu mənada mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunan, milli iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarına və gedişatma təsir imkanlarını nəzərdə tutan «vergi sisteminin iqtisadi potensialı» anlayışı daha adekvatdır. Bu anlayışın daxili məzmunu işarə olunan təsirin konkret istiqamətlərinə istinad etməklə müəyyən olunur və buna da müvafiq olaraq vergi qoyuluşu sisteminin iqtisadi (tənzimləyici) potensialının növbəti tərkib hissələrini ayırd edir. (Akçaoğlu, Ertuğrul; 2012. s.51-53)

- Ümumilikdə milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun templərini və həcmələrini dəyişməyə (azaltmağa və ya artırmağa) icazə verən struktur elementləri ilə təyin olunan vergi sisteminin investisiya potensialı;

- Vergi ödənişləri şəklində alman maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunmaqla ölkənin ayn-ayrı regionlarının iqtisadi inkişafına təsir imkanlarının toplumunu təmsil edən vergi sisteminin regional potensialı;

- Onun inkişafının məqsəd və tapşırıqlarına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyatın sahə strukturuna təsir imkanlarının kompleksini təmsil edən və əmtəə malları ilə xidmətlərin daha vacib növlərinin istehsalat həcmi təmin etməyə icazə verən vergi sisteminin sahə potensialı;

- Bütün təsərrüfat subyektləri üçün ədalətli rəqabətin bərabər şəraitini və bazar iqtisadiyyatının bütün əsas qanunlarının səmərəli fəaliyyətini təmin edən müddəalardan və normativlərdən ibarət vergi sisteminin rəqabətli potensialı.

Yuxanda qeyd olunan müddəalara istinad edərək bəzi ölkələrin vergi qoyuluşu sistemlərinin investisiya potensialının qısa müqayisəli təhlilini aparaq.

ABŞ, Böyük Britaniyada, Almaniya Federativ Respublikasında, Fransada və Qərbin bir sıra digər ölkələrində vergi islahatlarının təhlili daha da maraqlıdır.

Vergi güzəştləri özəl şirkətlərin əsas kapitala investisiya qoymağa həvəsləndirən və şəxsi məsrəfləri elmi-texniki tədqiqatların aparılması ilə genişləndirməyə sövq edən vasitə kimi hazırda İEO-də daha geniş vüsət tapmışdır. Dövlətlər istehsalatın texniki təchizatı proseslərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsindən və elmi-texniki tədqiqatların həyata keçirilməsindən bu məsrəfləri sərbəst şəkildə həyata keçirən özəl şirkətlərin və korporasiyaların mükafatlandırılmasının iqtisadi metodlarına sürətlə keçməyə başlamışlar, vergi təcrübəsində şəxsi kapitalın istehsalata investisiyaların cəlb olunmasına yönəlmiş güzəştlər və imtiyazlar sisteminin formalaşması dövrü olmuşdur. Bu güzəştlər ilk növbədə korporasiyanın gəlirinə qoyulan vergiyə qarşı tətbiq olunmuşdur.

Bütün qərb ölkələrində korporativ verginin toplanması zamanı maşınların və avadanlıqların sürətli amortizasiyasına tətbiq olunan güzəşt sistemləri; vergi

investisiya krediti; elmi-texniki tədqiqat və konstruktor işlərinin stimullaşdırılmasının əsas elementləri oxşardı.

ABŞ, son illər isə demək olar ki, bazar iqtisadiyyatına malik bütün inkişaf etmiş ölkələrdə investisiyaya vergi güzəştləri və ya investisiya vergi krediti tətbiq olunur. İnvestisiya vergi krediti mahiyyət etibarilə özəl biznesin kapital qoyuluşlarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi kimi, məzmununa görə isə vergi güzəşti kimi çıxış etmişdir. O, sahibkarların avadanlıqlar parkının genişlənməsinə və ya köhnəlmiş avadanlığın əvəz olunmasına investisiya qoyuluşuna həvəsləndirilməsin nəzərdə tutmuşdur. İnvestisiya vergi krediti bir qayda olaraq avadanlığın dəyərinin faizləri ilə hesablanaraq bilavasitə gəlirə qoyulan verginin məbləğindən və ya vergiqoymaya məruz qalan gəlirdən çıxdır. Enerji və material qoruyucu texnologiyalara və avadanlığa qoyulan investisiyalara, vençur şirkətlərin inkişafına qoyulan investisiyalara dair məsrəflər üçün bu cür vergi güzəştlərinin tətbiqinin geniş təcrübəsi mövcuddur. İnvestisiya vergi kreditinin alınması hüququ avadanlıqların istismara buraxılması zamanı korporasiyalara təqdim olunur. Bu vergi güzəştinin təcrübədə tətbiqinin daimi olmaması da xarakterikdir. Bəzən vergi güzəştləri müxtəlif sahələrdə bazar konyukturasının təkamülündən asılı olaraq qüvvəyə minmiş, gah ləğv olunmuşdur. İnvestisiya vergi kreditinin də məbləği daima dəyişilmişdir. Belə ki, ABŞ - da investisiya vergi kreditinin tətbiqi zamanı onun maksimal vergi dərəcəsi istismar müddəti 8 il olmaqla maşınlarla və avadanlıqlara investisiya kimi qoyulan vəsaitlərin ümumi dəyərinin 7 %-ni təşkil etmiş, minimal vergi dərəcəsi isə 4-6 illik aktivlər üçün 2,33 %-ə bərabər olmuşdur. (Güvenek, A., Alptekin, s.110 -121.)

2015-ci ildə maksimal vergi dərəcəsi 10%-ə kimi qalxmış, 2016-ci ilin vergi islahatlarının gedişatında isə investisiya vergi kreditinin cəmi iki dərəcəsi müəyyən olunmuşdur. Bu üç illik normativ istismar müddəti ilə kapital aktivlərinin sinfi üçün 6% və qalan bütün siniflər üçün 10% təşkil edir. (Güvenek, A., Alptekin, s.110 - 121.)

İnvestisiya vergi krediti əsas fondların genişlənməsinin və bərpa olunmasının stimullaşdırılmasının daha səmərəli vasitəsidir. Bu güzəşt şübhəsiz olaraq yeni avadanlığın əldə olunmasını və istismarını, yeni texnologiyalara keçidi stimullaşdırmış, lakin o sahibkarların xüsusi perspektivli elmi proqramların maliyyələşdirilməsinə cəlb olunması üçün kifayət etməmişdir, çünki onların həyata keçirilməsinin yekun nəticələri qısa müddət ərzində sərf olunan məsrəfləri bərpa edə bilməz. Bu funksiyam Elmi- Texniki Tədqiqat və Konstruktor İşlərinin yerinə yetirilməsi zamanı sahibkarlara təqdim olunan xüsusi vergi güzəştləri yerinə yetirməyə başlamışdır.

ABŞ neft şirkətlərinin 2010-cu ildə vergi güzəştləri sayəsində büdcəyə ödənişlərin hər il 2,5 milyard dollar azalması aşkar olunmuşdur. 2015-ci ildə iri neft şirkətlərindən toplanılan vergi cəmi gəlirin 5%-ni təşkil etsə də, ölkə üzrə orta hesabla 40%-ə bərabər olmuşdur. 2018-ci ildə ABŞ-in federal büdcəsinə «Vergi məsrəfləri» müddəası salınmış və bu maddədə korporasiyalara təxminən 190 milyard dollar dəyərində vergi güzəştlərinin edilməsi nəticəsində federal büdcəyə az vəsaitlərin daxil olması öz əksini tapmışdır. (Güvenek, A., Alptekin, s.110 -121.)

Analoji tendensiyalar Qərbi Avropa ölkələrində də müşahidə olunmuşdur. Məsələn, Böyük Britaniyada 2010-2015-cı illərdə korporasiyalara edilən güzəştlər vergi tutulan gəlirin məbləğini orta hesabla 30% azaltmağa və bununla da vergi qoyuluşunu da azaltmağa imkan verirdi.

Özəl kapitalın investisiya fəallığının vergi subsidiyalarının yüksək həddinə son dövlərə təsadüf edilmişdir. Verginin korporasiyalar hesabına formalaşdırılması sxemi «İsveç prinsipinə» əsasən qurulurdu. Bu sxemin mahiyyəti müxtəlif sahibkarlıq fəaliyyətində maksimum vergi güzəştlərinin tətbiqi: vergi tutmanın aşağı dərəcələri, sərmayəyə dair güzəştlər, sürətli amortizasiyaya icazə və s. təşkil etmişdir. Vergi güzəştləri cüzi sayda sahələrə; elektronika, aviaraket-kosmik sənaye, maşınqayırma, kimya, dağ mədən sənayesi və bəzi digər sahələrə şamil edilirdi.

Şirkətlər investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini istehsalatın genişlənməsi və modernləşdirilməsinin strateji tapşırıqları ilə deyil, əlavə vergi güzəştlərinin alınması imkanı ilə əlaqələndirməyə başladılar. Şirkətlərə vergi tətbiq etmə onların investisiyalarını və balans dəyişkənliyini iqtisadi səbəblərə görə deyil, vergi səbəblərinə görə stimullaşdırmışdır. Bütün bunlar kapital qoyuluşunun keyfiyyətində və ehtiyatların paylanmasında mənfi nəticəyə səbəb olmuşdur. Bunlardan başqa, vergi bazasının ixtisara salınması sayəsində vergi dərəcələrinin səviyyəsi vergi ilə müqayisədə yüksək olmalıdır ki, bu da verginin toplanmasının stimullaşdırılmasına, riskli sahibkarlıq fəaliyyətinə və investisiyaların iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində artımına yardım göstərməlidir. İqtisadiyyatın müəyyən sektorlarına üstün münasibət iqtisadi qeyri-bərabərlik vəziyyətini yaratmış, vergi ödəyicilərinin psixoloji durumunu pozmuş və vergi qoyuluşu nəticəsində əldə olunan gəlirlərin gizlədilməsinə və onlardan sui-istifadəyə dair ilkin şərtləri yaratmışdır.

Dünyada baş verən integrasiyanın yeni mərhələsi sahibkar əlaqələrinin dəstəklənməsinin və sərmayə proseslərinin sahələrarası, regionlararası və beynəlxalq səviyyələrə təkrarən yönəldilməsini tələb etmiş; istehsalatın müxtəlif sahələrinin qovşağında yeni layihələri sürətlə həyata keçirməyə və işləyib hazırlamağa qadir olan özəl biznesin yeni təşkilati formalarının stimullaşdırılması zərurəti meydana çıxmış və bu da prioritetli investisiya istiqamətlərinin məhdud sayma yönəlmiş kəskin vergi tənzimlənməsi şəraitində mümkün olmamışdır.

Korporasiyalara vergi qoyma sahəsində istehsalat investisiyalarına dair bir sıra güzəştlərin ləğvi -müasir islahatlar üçün səciyyəvidir. İnvestisiya vergi krediti əvvəl ixtisara salınmış və daha sonra ləğv olunmuş, vergi güzəştləri azaldılmış və amortizasiya məbləğlərinin çıxılan məbləğini süni şəkildə artırmağa icazə verən şərtlər məhdudlaşdırılmışdır.

Eyni zamanda qərb iqtisadçıları nəinki qolaballaşmanın maliyyə təminatına, eləcə də innovasiya prosesinin son həddli nöqtələrinə - fundamental tədqiqatlara,

həmçinin istehsalata yeniliklərin gətirilməsinə və onların yayılmasına toxunan şirkətlərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin vergi nöqteyi- nəzərindən stimullaşdırılması probleminə əhəmiyyətli diqqət yetirmişdirlər. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri şirkətlərin universitetlər ilə münasibətlərinin gücləndirilməsi üçün vergi stimullarını istifadə etməyə başlamışdılar. Kiçik firmaların kütləvi şəkildə yaranmasına onların vergi qoyma səviyyəsinin azalması əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Korporasiyaların elmi-texniki fəaliyyətinin yeni səciyyəvi istiqamətlərinə vergi qoyuluşu zamanı güzəştlərin bütöv sistemi meydana çıxmışdır.

Vergi kreditinin tədqiqatı vergi güzəşti kimi daha geniş vüsət almışdır. Hazırki vergi güzəşti bu və ya digər şəkildə səhmdar cəmiyyətlərin gəlirlərindən verginin tutulmasını və ya analoji məsrəflər ilə müqayisədə investisiyalara dair məsrəflərin artımı məbləğindən sahibkarların fəaliyyətindən əldə olunan gəlir vergisinin müəyyən payının tutulmasını nəzərdə tutur.

Almaniya Federativ Respublikasında 2015-ci ildə vergi krediti qüvvəyə minmişdir. Buda öz növbəsində 500 min marka ilk investisiya qoyuluşu üçün 20% və bu məbləğdən artıq investisiyalar üçün 7,5%-lə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmışdır. İstehsalatın itkiləri kimi korporasiyanın vergi qoyuluşuna məruz qalan gəlirindən cari maddi məsrəflər və personalın elmi- tədqiqat laboratoriyalarında məzmununa dair məsrəflər çıxılmışdır. (Güvenek, A., Alptekin, s.110 -121.)

Fransada tədqiq olunan vergi krediti 1983-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Fransa Respublikasının Vergi məcəlləsinə müvafiq olaraq istənilən sənaye və ticarət müəssisələri güzəşt əldə etmək hüququndan istifadə edə bilərlər. Yalnız bu zaman onların gəliri tam və ya qismən vergi qoyuluşuna məruz qalır. Tədqiq olunan vergi kreditinin məbləğinin çıxılması üçün Fransa, ərazisində həyata keçirilən elmi-texniki fəaliyyətə dair xüsusi vəsaitlərin hesabına sərf olunan tək cə faktiki, sənəd ilə təsdiq olunmuş məsrəfləri hesaba alır. Bu cür vergi siyasəti qısa zamanda

müsbət nəticələr vermişdir. Artıq 2017-ci ildə 2625 fransız müəssisələri tədqiq olunan vergi kreditindən istifadə etmiş, təqdim olunan güzəştlərin məbləği 1 milyard frank təşkil edərək, 2018-ci ildə 1,3 milyard frankdan artıq olmuşdur. (Güvenek, A., Alptekin, s.110 -121.)

Yaponiyada elmi-tədqiqat proqramlarının həyata keçirilməsi zamanı yaranan itkilərin kompensasiyası üçün risk fondunun təşkili ilə əlaqədar vəsaitlər vergi qoyuluşundan azad edilirlər.

Beləliklə, elmi-texniki tədqiqatların həyata keçirilməsinə dair məsrəflər üzrə güzəştlər qərb vergi təcrübəsində kifayət qədər geniş vüsət almışdır.

Kiçik biznesə kömək məqsədilə vergi qoyuluşu sistemi daima təkmilləşdirilir. Dövlət səviyyəsində vahid olan korporasiya gəlirinin vergi dərəcələrinin qüvvədə olduğu ölkələrdə (Almaniyada - 45%, Fransada - 39%, Yaponiyada - 37,5%, Kanadada - 23%) kiçik şirkətlərin gəlirlərinə müəssisə sahibinin vergisinə qoyulan fərdi vergilərin dərəcələri üzrə vergi qoyuluşuna məruz qalır, bu cür vergi dərəcələrinin səviyyəsi isə bir qayda olaraq şirkətin gəlirinə dair vergi dərəcəsindən daha azdır. (Güvenek, A., Alptekin, s.110 -121.)

Kiçik və orta biznesin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında kapitalın artımı ilə bağlı gəlirlərin vergi qoyuluşuna dair güzəştlər əhəmiyyətli yer tutur. Yeniliklərin işlənib hazırlanması və mənimsənilməsi məqsədilə yaradılan və 80- ct illərdə daha geniş vüsət alan vençur şirkətlərin əsas problemi onların fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin tutulmasından ibarət olmuşdur. Bu cür şirkətlərə kapital iri kommersiya bankları və ya ABŞ-da daha geniş yayılmış «riskli maliyyə şirkətləri» tərəfindən təqdim olunur. Kreditor vençur şirkətlərinə qoyduğu vəsaitin tam və ya qismən itirilməsi riskinə gedərək bu layihənin özünü doğrultması zamanı ikiqat gəlir əldə edir və ya uğursuzluq zamanı qoyduğu sərmayəni də itirir. Kreditorun gəliri kapitalın artımı nəticəsində gəlirlərə vergi qoyuluşunun dərəcəsindən əhəmiyyətli şəkildə asılı olur. Vergi islahatlarının gedişatında vençur şirkətlərin kreditləşdirilməsi prosesinin stimullaşdırılması

məqsədlə bir çox aparıcı qərb dövlətlərində vətəndaşlara vergi qoyuluşundan çox eyni vergi dərəcələri üzrə kapital artımı nəticəsində alınan gəlirlərə vergi qoyuluşu tətbiq olunmuşdur.

2010-2019-ci ilin əvvəlləri islahatlarının gedişatında yenidən təşkil olunmuş səhmdar cəmiyyətlər üçün güzəştlər tətbiq olunmağa başlanmışdır: Birinci və ya iki il ərzində fəaliyyətləri nəticəsində yeni müəssisələr tam və ya qismən də olsa vergidən azad olunur, daha sonra isə təşkilatın fəaliyyət müddətinin artımı ilə vergi dərəcələrinin müəyyən payına müvafiq olaraq gəlir yenidən vergi qoyuluşuna məruz qalır.

Kapitalın ixracatını stimullaşdıran vergi kreditinin forması tətbiq olunmuşdur, Xaricdə filiallar yaradan şirkətlərə 3-6 il ərzində riskə dair məsrəfləri qoyulan kapital qoyuluşunun məbləğinin həddləri daxilində məsrəflərə aid etmək və buna da müvafiq olaraq gəlirin vergi tutulan hissəsini azaltmaq hüququ verilir. Daha sonra sonuncu tarixdə bu məbləğ dövlət tərəfindən kompensasiya olunur.

Şərh olunanlar nəzərə almaqla korporasiyaların vergi qoyma islahatlarının əsas istiqamətlərinin təhlili bir sıra ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Korporasiyaların vergiləri və gəlirləri üzrə islahatların aparılmasının əsas istiqaməti aparıcı qərb ölkələrinin hökumətlərinin nöqteyi-nəzərindən böyük maraq kəsb edən sahələrə kapital qoyuluşlarının və toplanan vəsaitlərin artımını stimullaşdıran güzəştlər sisteminin inkişafı olur. Üç əsas mərhələləri əhatə edən dövrdə korporasiyaların vergi qoyuluşu sahəsində vergi güzəştlərinin aşağıdakı növləri daha geniş vüsət almışdırlar: (Arike. L,N. 2019, 147-156)

➤ Fiziki şəxslərdən fərqli olaraq daha az proqressivli şəxslər üçün vergi dərəcələrinin müəyyən olunması;

➤ Əsas kapitalın sürətli amortizasiyasının həlli;

➤ İstehsalatın genişlənməsinə və modernləşdirilməsinə, elmi-texniki tədqiqatlara və təcrübə-konstruktor fəaliyyətinə kapital qoyuluşlarının stimullaşdırılması

məqsədilə sərmayə vergi kreditləşməsi sisteminin tətbiqi;

➤ Emal sənayesinin müəssisələri üçün vergi güzəştləri (yerin təkinin və s. Tükənməsi ilə əlaqədar olaraq təqdim olunan);

➤ İqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin stimullaşdırılması üçün təqdim olunan xüsusi vergi güzəştləri (neft sənayesi, aqrar sektor, sosial-sənaye tikinti və s.);

Qeyd edək ki hazırda dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində keçirilən vergi islahatlarının kompleksində mərkəzi yeri şirkətlərin vergi tətbiqetmə problemi olmuşdur. Şirkətlərə vergi tətbiqetmənin yeni sxeminin qurulmasının prinsipial məsələlərində sərmayələrin dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasının forma və metodlarının təkrarən vahid konseptual yanaşma üsulu müşahidə olunmuşdur. Kursun fiskal siyasətə interqsiyanın həyata keçirilməsi, investisiya və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin qeyri-dəqiq formaları onun əsasını təşkil etməyə başladı.

İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda 01 yanvar 2018-i ilə olan müddətə müqayisədə korporasiyaların gəlirlərinə dair vergi dərəcələri 2012 və 2018-ci illərdə ABŞ, Fransa, Yaponiya, Böyük Britaniya, Kanada, Niderland və digər ölkələrdə artır və azalma müşahidə olunmuşdur. Bu aşağıdakı cədvəl göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Bu təzahürü qiymətləndirərək büdcə gəlirlərin strukturunda korporativ verginin payının azalmasının İnvestisiya qoyuluşunun imkanını artırdığını müəyyən dərəcədə də olsa ümumilikdə hökumət tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasətinin proqressivliyini xarakterizə etdiyini qeyd etmək lazımdır. İnvestisiya qoyuluşunun həcmi birləşmə tələbatına təsir göstərir və multipikasiya effekti sayəsində milli istehsalatın və əhəlinin məşğulluğunun həcmi artırmağa qadir olan real mənbədir.

Cədvəl 3 Korporasiyaların gəlirlərinə əsas vergi dərəcələri, %-lə

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Böyük Britaniya	45,0	35,0	35,0	33,0	33,0	30,0	28,0
Niderland	43,0	42,0	42,0	40,0	35,0	25,50	25,50
Kanada	51,0	52,0	44,0	43,0	38,0	36,90	35,50
ABŞ	51,0	45,0	39,0	34,0	34,0	40,0	39,0
Fransa	50,0	45,0	42,0	39,0	33,33	34,33	33,33
AFR	56,0	56,0	50,0	45,0	45,0	38,36	29,80
Yaponiya	53,0	52,0	52,0	40,0	37,850	40,69	30,0

Mənbə: Arıke. L,N. 2019,

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi 01 yanvar 2017-ci il ilə müqayisədə son 2 ildə bir sıra xarici ölkələrdə korporasiyaların gəlirlərinə tətbiq olunan vergi dərəcələri Yaponiyada 10,69% azalaraq 30,00%, Almaniya 8,56% azalaraq 29,80%, İtaliya 5,85% azalaraq 31,40%, Banqladeş, İndoneziya və Böyük Britaniya müvafiq olaraq 2,00% azalaraq 28,00% səviyyəsində saxlanılmışdır. Çində 8,00%, ABŞ-da 1,00% azalmışdır. Korporasiyaların gəlirlərinə ən aşağı faiz dərəcələri 12,50% İrlandiyada, ən yüksək 39,00% ABŞ-da tətbiq edilir.

Yekun nəticədə bazar iqtisadiyyatında məhz korporasiyalara vergi qoyuluşu dərəcəsinin azalması 2010-2018-ci illərdə aparıcı sənaye ölkələri tərəfindən yerinə yetirilən investisiya fəallığının vacib stimulu olmuşdur. Vergi yükünün istehsalçılara «bərabər gəlirə bərabər vergi» prinsipinə əsasən ədalətli şəkildə paylanması ardıcıl təminatı isə vergi siyasətinin sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qərarlarına təsirinin neytrallığını real şəkildə təmin etmişdir. (Arıke. L,N. 2019, 147-156)

Cədvəl 4 Bir sıra dünya ölkələrində tətbiq olunan verginin dərəcələrinin son 2 ildə (2017-2018-ci illər) dəyişildiyi aşağıdakı kimi xarakterizə edilmişdir:

Ölkə	01 yanvar 2017-ci ilə korporasiyaların gəlirlərindən Vergi % ilə	01 yanvar 2018-ci ilə korporasiyaların gəlirlərindən vergi % ilə	Son 2 ildə vergi dərəcələrinin dəyişilməsi tendensiyası, %-lə
Yaponiya	40,69	30,00	-10,69
ABŞ	40,00	39,00	-1,00
AFR	38,36	29,80	-8,56
İtaliya	37,25	31,40	-5,85
Kanada	36,10	35,50	-0,60
Argentina	35,00	35,00	-
Belçika	33,99	33,99	-
Franza	33,33	33,33	-
Çto	33,00	25,00	-8,00
İspaniya	32,50	30,00	-2,50
Banqladeş	30,00	28,00	-
İndoneziya	30,00	28,00	-2,00
Böyük Britaniya	30,00	28,00	-2,00
Finlandiya	26,00	26,00"	-
Niderland	25,50	25,50	-
Avstriya	25,00	25,00	-

Mənbə: Arike. L,N. 2019,

Son illərdə bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Avstraliyada vergi islahatlarının aparılmasının zərurəti yaranmışdır.

Avstraliyada yerli orqanlarda və ştatlarda əlavə korporativ vergi nəzərdə tutulmamışdır. Ancaq xarici şirkətlərin fəaliyyətinə bir sıra ödəmələr: əmək haqqına görə vergi, satışdan vergi və torpaq vergisi daha iri müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə böyük təsir edir Bu baxımdan Avstraliyanın vergi sistemi, korporativ və beynəlxalq hüquq baxımından əlverişli hesab edilə bilməz. Bu səbəbə görə də hökumət sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan çatışmazlıqların ortadan qaldırılması məqsədilə vergiqoyma sistemində əhəmiyyətli islahatlar aparır. Bu islahatlar isə müasir iqtisadi-siyasi infrastrukturun mövcud tələblərinə uyğun sabit vergi sistemi yaratmaq, həm də yerli korporativlərin kapitalını saxlamaq üçün kompleks tədbirlərdən ibarət olmuşdur.

Bu gün inkişaf etmiş sənaye ölkələrində korporativ vergi qoyuluşu sistemindən iqtisadiyyatda investisiya proseslərinin tənzimlənməsi və stimullaşdırılması vasitəsi kimi istifadəsinə vahid yanaşma üsulunun formalaşması tendensiyası daha dəqiq şəkildə müşahidə olunur. Bu, vergi dərəcələrinin korporasiyaların gəlirlərinə yaxınlaşmasını, investorların güzəştli vergi kreditlərinin oxşar formalarının tətbiqini və şirkətlərin vergi qoyuluşunun vahid şəkllə salınması proseslərinin inkişafını təsdiq edir.

MDB məkanında isə Rusiya Federasiyasının vergi sistemi hal-hazırda onun təhlilini əhəmiyyətli şəkildə mürəkkəbləşdirən təşəkkül mərhələsindədir. Təcrübədə yüksək səviyyəli vergi qoyuluşu sisteminin normativ-qanunverici qaydada təminatının yüksək keyfiyyəti ilə (Rusiya Federasiyasının vergi məəcəlləsi) metodiki materialların aşağı səviyyəli olması ilə (xüsusilə də əsas vergilərin vergi ilə yüklənən bazasının təyin olunması baxımından) bütün sistemi faktiki olaraq idarə edən aşağı səviyyəli vergi elmi arasındakı uyğunsuzluq açıq-aydın nəzərə çarpır.

Rusiyanın vergi sisteminin investisiya potensialı sürətli amortizasiya, təsərrüfat subyektinin inkişafına şərait yaradan gəlir vergisinə dair güzəştlər, investisiya vergi kreditinin alınması imkam kimi elementlərdən ibarətdir. Lakin təcrübədə investisiyaların bu stimullaşdırma vasitələrindən istifadəsi daha mürəkkəbdir, birincisi, bu onların işə salınmasının ən mürəkkəb inzibati proseduru,

ikincisi isə vergilərin ödənilməsindən yayınmaqla itkilərin artımının ümumi tendensiyası sayəsində daha da mürəkkəb şəkil alır.

Rusiyanın vergi sisteminin iqtisadi (tənzimləyici) funksiyası ümumilikdə daha da zəif şəkildə realizə olunur, bunun üçün müəyyən imkanların mövcud olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizmindən təcrübədə demək olar ki. istifadə olunmur.

Beləliklə, xarici ölkələrin vergi sisteminin iqtisadiyyatda investisiya prosesinin tənzimlənməsi və stimullaşdırılması baxımından müxtəlifliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Ona görə də fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunmasının təşkili üçün ilk növbədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması tələb olunur.

3.2. Qeyri-neft sektorunun vergi tənzimlənməsinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" Tərəqqi Konsepsiyası əsasında VN-də hazırlanmış "2013-2020-ci illərdə vergi sisteminin tərəqqi Strategiyası"nda qəbul edilmişdir. Bu strategiyanın əsas məqsədi qeyri-neft sahəsinin tərəqqi etdirilməsi bunun nəticəsində sahibkarlığa olan dəstəyin artırılmasıdır. (İ.Seyfullayev ,Y. Balakışiyeva 2014 s.7)

Konsepsiyanın tətbiqi nəticəsində iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətinin artması üçün yavaş-yavaş passiv vergi siyasətindən aktiv vergi siyasətinə keçid təmin ediləcək, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində yerinə yetirilən işlər sahibkarlıq fəaliyyəti üçün səmərəli mühit yaradılmasına yardım edəcəkdir. Bununla yanaşı, vergi dərəcələrinin və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının o cümlədən, gömrük rüsumlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılacaq islahatlar sahibkarlıq fəaliyyəti üçün səmərəli şəraitin yaradılmasına yardım edəcəkdir.

Bu tədbirlərin sistemləşdirilməsi üçün dövlət başçısı tərəfindən 2016-cı il 16 mart “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiq edilməsi və bundan qaynaqlanan mövzular haqda sərəncam imzalanmışdır. Sərəncama əsasən işçi qrupu yaradılmış və bu sahədə uyğun işlərin yerinə yetirilməsinə başlamışdır. Həyata keçirilən işlərin nəticəsi olan Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın vacib sektorları üzrə strateji yol xəritələri tərtib olunmuş və AR-nın dövlət başçısının 2016-cı il dekabr ayının 6-da verdiyi fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Təsdiq edilmiş strateji yol xəritələri iqtisadiyyatının bütün sektorlarını təşkil etməklə 12 istiqamətdə (milli iqtisadiyyat perspektivi, neft-qaz sənayesi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, xırda və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak məhsullarının istehsal olunması, logistika və ticarətin, ağır sənaye və maşınqayırmanın, turizm sənayesinin, peşə təhsili və təliminin, maliyyə xidmətlərinin, elektokommunikasiya və İT-nin, kommunal xidmətlərin olmuşdur. (<http://www.e-qanun.az/>)

“AR-da xırda və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak məhsullarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”-ində də vergi məsələləri xüsusi qeyd edilir. Bununla belə, əsas hədəflər sırasında xırda və orta sahibkarlığın (KOS) tərəqqi etdirilməsi üçün bu sahədə vergi islahatların həyata keçirilməsi qeyd olunur. O cümlədən bu sahibkarlıq subyektlərinə səyyar vergi yoxlamalarının azadılması yoxlama tədbirlərinin e-audit vasitəsilə həyata keçirilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir. Ancaq burada risklərdə əsas götürülür. Bir sıra KOS-lar tərəfindən yayınma hallarına uçot qaydalarına əməl olunması halları vurğulamaq olar. (<https://mida.gov.az/>)

Bu istiqamətdə görülən əsas işlərdən biri də dövlət başçımızın 2016-cı il 4 avqust təsdiq edilmiş “2016-cı ildə vergi sektorunda həyata keçirilmiş islahatların istiqamətləri” sərəncamının təsdiq edilməsidir. Bu sərəncam ötən il aparılan islahatların əsas konturlarını müəyyən etmişdir.

Son olaraq vurğulamaq ki, ölkə iqtisadiyyatımızı qeyri-neft sahəsini tərəqqi etdirməklə canlandırmaq olar. Bu məqsədlə strateji yol xəritlərində əsas məqsədlərə çatmaq üçün tədbirlər konkret şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu vaxt vergitutma məsələsinə böyük diqqət ayrılmalı və onun üzərində ciddi işlər görülməlidir. Ona görə ki, iqtisadiyyatımızın geniş tərəqqisi üçün vergi münasibətlərinin doğru şəkildə təşkil edilməsi zəruridir.

Tədqiqatlar məlum olur ki, ölkəmizin vergi sistemi özünün idarəetmə, inzibati, texniki, kadr və başqa imkanları ilə aşağıda göstərilən modernləşmə istiqamətləri üzrə mürəkkəb vəzifələrin yüksək səviyyədə icrası üçün böyük potensiala malikdir:

1. Ölkənin iqtisadi və vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vergi sisteminin rəqabətqabiliyyətinin artırılması;
2. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik nöqteyi-nəzərindən prioritet sahələrinin ayırd edilməsi və vergi sisteminin həmin sahələr üzrə differensiasiyasının təmin olunması;
3. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi prosesinin çətinləşməsi ilə vergi inzibatçılığının inkişafının paralelliyinin təmin olunması;
4. Davamlı investisiya fəaliyyətinin (ekoloji, sosial, korporativ məsuliyyət dəyərlərinə əsaslanan investisiya fəaliyyəti) təşviqi;
5. Vergilərin fiskal funksiyası ilə yanaşı tənzimləyici funksiyasının daha da gücləndirilməsi;
6. Vergi güzəştlərinin məqsədyönlülüynün və səmərəliliyinin daha da artırılması və s.

Vergi tənzimlənməsinin bazar mexanizmləri və dövlətin iqtisadi sistemə digər təsir tədbirləri ilə əlaqələndirilmiş və ümumi şəkildə tətbiqi tənzimlənmənin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün zəruridir. Vergi güzəştləri dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin qanuni əsaslarla vergi ödəyicilərinin sərəncamında

saxlanılmasıdır, başqa sözlə desək onları büdcə xərci kimi qəbul etmək olar. Belə büdcə xərclərinin səmərəliliyi üçün onların məqsədyönlü, ünvanlı və hesabatlı olması vacibdir. Sadalanan vəzifələrin icra olunması isə vergi güzəştlərindən istifadənin nəticələri üzrə müvafiq informasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir.

İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, vergilərin tənzimləmə funksiyasının iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli vergilərin könüllü ödənilməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına yönəlmiş alətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. (Seyfullayev İ.Z, s.359)

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin tədqiqi üzrə hazırlanacaq metodikaların və ərsəyə gətiriləcək informasiya sistemlərinin aprobeşiyasını həyata keçirmək üçün bir və yaxud bir neçə vergi güzəşti növü üzrə pilot layihələrin tətbiqi daha məqsədəuyğun nəticələr verə bilər. Vergi Məcəlləsinin mənfəət vergisinə görə müddələrinin innovasiya risklərinə təsirinin tədqiqindən məlum olur ki, mövcud vergitutma mexanizmləri üzrə amortizasiya mexanizmi istisna olmaqla digər bütün komponentləri müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə əlverişli zəmin yaradır. Beləliklə də müəssisələrin bu istiqamətdə mövcud vergi güzəştlərindən yetərinə istifadə etməməsi faktı isə respublikamızda innovasiya fəallığının zəifliyini vergitutmaya əsaslanan səbəblər ilə əlaqələndirməyə imkan vermir

Vergi daxilolmalarının dövlətin cəmiyyətdə, əsasən də sosial sektorda və iqtisadi sistemin tənzimlənməsində mövcud rolunun səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsi, vergi yükünün bu mövqə tərəfdən çıxış etməklə müəyyən olunması daha məqsədəuyğun yanaşma sayılır. Bununla belə iqtisadi sistemin vergi alətlərinin köməyi ilə stimullaşdırılması vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinə stimula verən vergi güzəştləri, vergi bazasının böyüdülməsi və zərurət yarandığı hallarda vergi dərəcələrinin artırılmasıyla da həyata keçirilə bilər. Belə ki, innovasiya fəaliyyətində xüsusi rol oynayan sənaye nümunələri, faydalı modellər və ixtiralar kimi sənaye mülkiyyəti obyektlərinin, müvafiq olaraq qeyri-maddi

aktivlərə aid amortizasiya qaydalarında aşağıdakı dəyişikliklərin olunması məqsədəuyğun ola bilər:

İstismar müddəti naməlum olan sənaye nümunələri, faydalı modellər və ixtiralar kimi qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya normalarının əsaslı şəkildə artırılması; 0 qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyasının xüsusi uçotunun həyata keçirilməsi və amortizasiya ayırmalarının aidiyyəti üzrə istifadəsinə əsasən gəlirdən çıxılan xərclərə aid olunması və s. Mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən olunması zamanı innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqəli investisiyaların (elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor xərcləri, yeni investisiyalarla əlaqədar zərərlərin növbəti illərə keçirilmiş məbləğlərinin və s.) uçotunun aparılması və sahələr üzrə ümumiləşdirilməsi bu istiqamətdə verilən vergi güzəştlərindən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə və müvafiq tənzimləmə tədbirlərinin görülməsi üçün məlumat bazasının tərtib olunmasına imkan yarada bilər. Amortizasiya ayırmalarının AR-nın vergi Məcəlləsində müəyyən olunmuş normaları və hesablanma metodikası əsas vəsaitlərin nəinki genişləndirilmiş, eyni zamanda sadə təkrar istehsalının tam maliyyə təminatını verə bilmir. Ölkəmizin sənaye müəssisələrində əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşlarında və amortizasiya imkanında əsaslı artım müşahidə edilsə də, sahibkarlıq subyektləri amortizasiya siyasətlərində VM-nin göstərdiyi imkanlardan çox az faydalanırlar. Sənaye müəssisələrində texnoloji innovasiyalarla əlaqəli maşın və avadanlıqların əldə edilməsi üzrə fəallığın zəif olması isə innovasiya yönümlü investisiyalara meyilliliyin az olmasını göstərir. (Seyfullayev İ.Z, s.362)

İnvestisiya fəallığını artıran mexanizmlərin gücləndirilməkdən əlavə, eyni zamanda vergilərin tənzimləmə funksiyasının rolunu da artırmaq vacibdir. Bu vəzifənin həlli vergi inzibatçılığının vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına yönəlmiş alətlərinin tərəqqi etdirilməsi ilə paralel şəkildə aparıldığı halda səmərəli ola bilər. Açıq, mürəkkəb və qeyri-xətti sistem olan bazar iqtisadiyyatı daim tarazlığa doğru yönəlir. Ancaq onun təbiəti, daxili və kənar

amillərin fərqli istiqamətə və gücə sahib olan impulsları iqtisadi sistemin tarazlıq vəziyyətinin qısa müddətliliyini şərtləndirir. İqtisadi sistemin rəqabət (təbii seçmə) mexanizmi, köhnə ilə yeninin daimi mübarizəsi kimi təzahür edilən daxili ziddiyyətləri onun tarazlıq vəziyyətini qəbul etmir. Bu mexanizmlərin mövcudluğu iqtisadi sistemin daimi mütəhərrikliyini, dəyişkənliyini şərtləndirir, onların yoxluğu isə iqtisadi sistemin keyfiyyət baxımdan dəyişməsinə və qapalı sistemə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Mövcud məhsulların istehsalının təsərrüfat mexanizmi maya dəyərini ən az endirməklə alıcıların ödədikləri ƏDV məbləğlərini də azaldır. Həyat dövrünün “bazara daxil olma” pilləsində olan yeni məhsulların istehsalında isə “miqyas effekti”ndən və “təcrübə effekti”ndən istifadə imkanları yoxdur. Sadalanan səbəblər yeni məhsulların maya dəyərinin, qiymətinin və alıcının ödəməli olduğu ƏDV məbləğinin mövcud məhsulların uyğun göstəricilərindən yüksək olmasını şərtləndirir və yeni məhsulun köhnə üzərində üstünlüyünü məhdudlaşdırır. Bununla belə, ƏDV bazarda köhnə ilə yeninin mübarizəsində yeniliyə əlavə əngəllər törədir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, innovasiya ilə əlaqədar investisiya fəaliyyətini vergitutma nöqteyi-nəzərindən digər iqtisadi fəaliyyət növlərindən fərqləndirilməsi vacibdir, eyni zamanda bu fəaliyyətdə istehsal amillərinin alınmasında, malların satışı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üçün ƏDV üzrə 0 (sıfır) dərəcənin tətbiqi yeniliyin dəstəklənməsində daha səmərəli güzəşt sayıla bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hərtərəfli təhlükəsizlik konsepsiyasına tam müvafiq şəkildə dövlət müsbət investisiya mühitinin formalaşdırılmasına yardımı iqtisadiyyat və ətraf mühitin qorunması sahələrində onunun üstün fəaliyyət istiqamətlərindən sayır. Avropanın İEÖ ucun investisiyalar, o cümlədən birbaşa xarici investisiyalar ən böyük xarici maliyyələşdirmə mənbəyidir.

İnfrastruktur - yollara, nəqliyyat şəbəkələrinə, kommunal xidmətlərin paylaşdırılması şəbəkələrinə, su təchizatına, telekommunikasiya şəbəkələrinə, ictimai fəaliyyət və xidmətlərə, həmçinin gömrük sistemlərinə- investisiya yatırımı yerli və xarici investorlara yerli və qlobal bazarlardan hərtərəfli faydalanmaq imkanı verir.

Buna oxşar olaraq, insan kapitalına-təhsilin təkmilləşdirilməsinə investisiya yatırımı ölkəni beynəlxalq baxımdan daha rəqabətədavamlı edir.

Birbaşa xarici investisiyalar sayəsində iş yerləri yaradıla, əmək məhsuldarlığı yüksələ və müxtəlif peşələr üzrə bilik və texnologiyalar əldə oluna bilər. Birbaşa

xarici investisiyaların digər müsbət nəticəsi ölkə ixracatının artmasıdır. Beləliklə,

birbaşa xarici investisiyalar uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləyən vacib amildir.

Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə yerli investisiyaların təşviqinə və xırda və orta müəssisələr sektorunun inkişafına yönəlmiş investisiya siyasəti dayanıqlı iqtisadi artımın möhkəm təməlidir.

Dövlətin iqtisadiyyatı birbaşa idarə etməsi əvəzinə özəl sektorlar arasındakı rəqabəti dəstəkləyən ümumi bir siyasət yürütməsi düzgün istiqamətdə atılmış fundamental addımdır. Şəffaf, sadə və ayrı-seçkiliyə yol verməyən vergi siyasətləri

investorlar üçün cəlbedicidir, cunki formal şəkildə aşağı vergi dərəcələrinin murəkkəb toplusu ilə muqayisədə bu siyasətlər sahibkarlara öz xərclərini və potensial gəlirlərini daha asanlıqla proqnozlaşdırmaq imkanı verir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı.
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” 16 mart 2016-ci il
3. D.A. Bağirov (2006) “Vergi nəzarəti” Bakı, “Səda”.- 412səh.
4. A. F. Musayev, Ə. C. Məmmədov (2013) “Ünvanlı Vergi Xidmətləri” vergi ödəyicilərinin məlumat kitabı Bakı, 288 s.
5. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbiyev və Z.H.Rzayev (2010) “Vergilər və Vergitutma” Bakı, “Çaşıoğlu” səh 512
6. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi: “Vergiyə giriş” Şamaxı-2014s.604 www.taxes.gov.az/uploads/neshrler/vergiyegirishderslik.pdf
7. Cəlilova.G “Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan sənayesinin modernləşdirilməsi siyasəti” məqalə Bakı xəbər.-2014.- 20 avqust.- s.15.
8. Seyfullayev İ.Z İnnovasiya biznes strategiyasının tərkib elementi kimi. «Strateji menecment» adlı dərs vəsaitinin bir fəslə (səh.275-314) Bakı, Təhsil NPM, 2008
9. Seyfullayev İ.Z.(2011) “Maketing” “TI-MEDIA” Bakı: . S. 404
10. Seyfullayev İ.Z. Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları: (Azərbaycan Respublikası sənayesinin məişət texnikası sahəsinin məhsulları təmsalında) [Mətn] : iqt. e. n. a. dər. iddia ed. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı Bakı, 1999 s.26
- 11.Seyfullayev İ.Z ,Məmmədov Ə.C.(2013) “Vergi və İnvestisiya” “Çaşıoğlu” Bakı.S.375

Türk dilində

1. Akçaoğlu, Ertuğrul; Ulusal ve Uluslararası Perspektiften Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesi, Mali Akademi Yayınları, Ankara, 2012. s.248
2. Güvenek, A., Alptekin, B. Bilişim Sistemlerinin Vergilendirmeye Etkisi: Bir E-Kurtarma Bilgi Sistemi ile Kullanıcı Deneyimi Örneği, Elektronik Yönetişim Elektronik Dergisi, 2017, V. 13 I. 2, s. 110 -121.
3. Arıke. L,N. Vergiler ve Firmalar Kar Dağıtım Politikaları: Anket Sonuçlar, Ulusal Vergi Dergisi, 2016, Cilt.43. s.147-156

İnternet resursları

1. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, <http://www.taxes.gov.az/uploads/-neshrler/unvanlivx.pdf>
2. Azərbaycan Respublikasının Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi, https://mida.gov.az/documents/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf
3. Azərbaycan Respublikasının Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi, https://mida.gov.az/documents/Ferman_Yol_Xeritesi.pdf
4. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, <vn.taxes.gov.az/1/download/thf-.pdf>
5. Wikipedia Açıq Ensiklopediya, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi,Maddə13.2.2,az.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCquqi_%C5%9F%C9%99xs (01.05.2019)
6. Azərbaycan Respublikasının Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi, https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf

7. Azvision, <https://azvision.az/news/102703/global-forum-azerbaycanin-hesabatini-tesdiq-etdi.html>
8. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, http://www.taxes.gov.az/uploads/qanun/2011/vn/V.O_terefinden_gosterilen_xidmetlerini_konsepsiya_sinin_tesdiq_edilmesi_haqda.pdf
9. Researchgate, https://www.researchgate.net/publication/228175582_Nigeria-US_Trade_Relations_in_the_Non-Oil_Sector
10. McKinsey & Company, <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/europes-circular-economy-opportunity>
11. <https://journals.openedition.org/cea/839>
12. <http://www.oliofficina.net/knowledge/economy/the-turkish-olive-oil-sector.htm>
13. <https://www.islamicbusinessandfinance.net/en/home/articles/uaes-oil-and-non-oil-sectors-to-drive-economic-growth-in-2019.html>
14. https://www.cairn-int.info/article-E_RFS_563_0469--the-state-and-the-energy-sector-in.htm
15. <http://cesd.az/new/?tag=non-oil-sector>
16. <http://www.cesd.az/wp/economic-2.htm>
17. https://www.eulerhermes.com/en_global/economic-research/news/1264.html
18. <http://www.visions.az/en/news/895/5d4610b4/>
19. <http://www.e-qanun.az/framework/34254>
20. <https://www.investopedia.com/terms/p/porter.asp>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. İnvestisiya qoyuluşunun effektivliyi nəzərə alınmaqla ,mənfəət artımına güzəştli vergi qoyuluşu.....	28
Cədvəl 2 Azərbaycanca əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının strukturu.....	31
Cədvəl 3 Korporasiyaların gəlirlərinə əsas vergi dərəcələri, %-lə.....	59
Cədvəl 4 Bir sıra dünya ölkələrində tətbiq olunan verginin dərəcələrinin son 2 ildə (2017-2018-ci illər) dəyişildiyi aşağıdakı kimi xarakterizə edilmişdir:.....	60

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1.A.Smit meyarlar arasında qarşılıqlı əlaqə.....	13
Şəkil 2 : Adam Smitin investisiyaların məqsədi və nəticələri.....	14
Şəkil 3. İnvestisiya tələbinin formalaşması amilləri.....	16

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1.Porterin modelləri.....	18
----------------------------------	----

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici (ABŞ dollarında) və daxili (AZN-lə) investisiyaların məbləğinin dinamikası.....	35
Diaqram 2 : Azərbaycanda neft-qaz və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitalla investisiyaların məbləğinin dinamikası, mln. AZN.....	37
Diaqram 3: 2000-2015-ci illər dövründə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş cəmi daxili investisiyalar (faktiki qiymətlərlə, mln. AZN).....	38
Diaqram 4: Qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitalla investisiyaların artım tempi ilə bu sektorda ÜDMin artım templəri arasında korrelyasiya.....	39